

האוניברסיטה העברית בירושלים
הפקולטה למדעי החברה
ביה"ס ע"ש פדרמן למדיניות ציבורית וממשל

אשת חיל

תהליכי כינון והבניית זהות בקרב קצינות דתיות-לאומיות בצה"ל

עבודת גמר לתואר מוסמך במדיניות ציבורית
בהנחייתן של ד"ר ורדה וסרמן וד"ר לימור סממיאן-דרש

מגישה: מיכל שפירא-יונגר

037988359

דצמבר 2013 - טבת התשע"ד

תוכן עניינים

3	תקציר
4	מבוא
8	סקירת ספרות
8	עבודה ומגדר – נשים ועמדות כוח בארגונים
11	צה"ל – נשים במוסד הצבאי הישראלי
15	דת ומדינה – החברה הדתית לאומית בישראל ויחסה לצה"ל
20	קצינות דתיות בצה"ל – מדיניות ונתונים
22	מתודולוגיה
22	אוכלוסיית המחקר
23	כלי המחקר
24	תהליך ניתוח הראיונות
24	הזווית הרפלקסיבית
26	ממצאים
27	ספירה ראשונה - כינון זהות מול החברה הדתית
28	קוטביות של תמיכה והתנגדות
33	משפחתיות
36	ספירה שניה – כינון זהות מול החברה הארגונית-צבאית
37	Tokenism מגדרי
41	Tokenism דתי
45	ספירה שלישית – כינון זהות מול החברה החילונית
45	דת אינדיבידואלית
48	פיתוח מנגנוני שמירה עצמית
52	שליחות
55	דיון ומסקנות

תקציר

בשנים האחרונות אימץ צה"ל, בתמיכת ממשלות ישראל, מדיניות לעידוד גיוס נשים דתיות לשירות בצה"ל ולעידודן לשירות משמעותי כקצינות. עבודת מחקר זו מטרתה לנתח את הליך כינון והבניית הזהות הייחודיים לקבוצת שוליים זו. מאפייניה הייחודיים של קבוצת הקצינות הדתיות נובעים ממפגש בין כמה זהויות שונות בקרב נשים אלו – זהויות דתיות, מגדריות ופרופסיונאליות. המפגש של קבוצת נשים זו עם התרבות הגברית הצעירה והחילונית בצה"ל כמו גם עם הלחצים הסותרים מתוך המגזר הדתי לאומי מייצרים קונפליקטים זהותיים ודפוסי התנהגות ייחודיים.

באמצעות ראיונות עומק עם קצינות דתיות ביקש מחקר זה ניתח את כינון והבניית הזהות בקרב הקצינות הדתיות בשלוש ספירות הקונפליקט השונות בהן הן פועלות, כפי שעלה ממצאי המחקר – הקהילה הדתית-לאומית, סביבת העבודה הצה"לית וספירת הקונפליקט עם החברה החילונית. המחקר התחקה אחר אסטרטגיות ההתמודדות של הקצינות בכל אחד מספירות הקונפליקט השונות. כמו כן, מחקר זה עוסק ביחסי גומלין בין הזהויות השונות של קצינות דתיות בצה"ל – דתית, מגדרית, מעמדית ופרופסיונאלית. במחקר נבחנו המתחים המובנים במפגש שבין הזהויות השונות הללו בניסיון לבחון את הפערים בין המדיניות הממשלתית המוצהרת המעודדת שילוב נשים דתיות בצבא לבין החוויה והניסיון של קבוצה ייחודית זו.

למחקר זה תרומה ייחודית בשלושה מישורים שונים: במישור התיאורטי, תרומתו של מחקר זה היא לתחום המחקר הארגוני של הזהויות המצטלבות (intersectionality). במישור האמפירי חידושו המרכזי של מחקר זה הוא בחינת מערכות היחסים, הקונפליקטים וההשפעות הפנים-קבוצתיות של קבוצת מיעוט שטרם נחקרה עד כה, קצינות השוליים הדתיות-לאומיות המשרתות בשירות קבע בצה"ל. התרומה המתודולוגית של מחקר זה היא בהיותו מחקר bottom-up מתוך הנחה כי מחקר ברמת המיקרו יאפשר נקודת מבט רחבה על תהליך השתלבותן של הקצינות בצה"ל ואולי בעתיד אף בחברה האזרחית כפורצות דרך לנשות המגזר הדתי-לאומי.

מבוא

"כיום הצבא רואה בגיוס דתיות לצה"ל משימה לאומית. הצבא פונה לבנות מהאולפנות הכי טובות ועורך מגוון פעילויות הסברה ושכנוע – מה בשעבר היה טאבו ולא עלה כלל על הדעת. לא מזמן היה בתל אביב כנס גדול לעידוד הגיוס אצל בנות מהמגזר והגיעו יותר מאלף בנות דתיות. יותר ויותר בנות מתגייסות וחייבים להתעורר ולעשות עם זה משהו".

(17.10.2013

,הרב צבי במברגר,

ביולי 2013 אישרה ממשלת ישראל החלטה על חידוש ההנחיות לעידוד גיוס נשים דתיות לצה"ל כמו גם את עידודן לשירות משמעותי כקצינות בצבא קבע. החלטה זו היא ביטוי נוסף למדיניות צה"ל וממשלת ישראל בשנים האחרונות לעידוד השירות של נשים דתיות- לאומיות בצה"ל. על אף שבמשך שנים רבות נשים דתיות התגייסו למסגרות השונות בצה"ל, בשנים האחרונות חלה פריצת דרך משמעותית בכמות המתגייסות והקצינות ובתחומי עיסוקיהן בצבא.

בניגוד לרושם הרווח לפיו נשים דתיות אינן מתגייסות לצה"ל בשנים האחרונות אחוזי הגיוס בקרב הנשים הדתיות הולך ועולה. ממצאי מחקר עדכני שנעשה ע"י ד"ר משה סטופל ממכללת שאנן מעלים כי רבע מכל מחזור גיוס של נשים דתיות מתגייס לשירות בצה"ל (פריש וסטפל, 2010). מדיניות העידוד תופסת תאוצה, ואכן, בשנים האחרונות אחוזי הגיוס והיציאה לקורס קצינים בקרב נשות הציונות הדתית הולך וגדל. משנת 2010 לשנת 2012 גדל היקף הגיוס של נשים דתיות ב-40% (נתוני יוה"ל"ן 2013). מנתוני ההשתתפות בקורס קצינים עולה כי שיעור היציאה של חיילות דתיות לקורס קצינים עומד על 7.5% והוא אף גבוה משיעור היציאה לקצונה של כלל הנשים בצה"ל (שעומד על 6.9%) (לוטן וורגן, 2007). הקצינות הדתיות פורצות דרך במובן רב של ערוצים, בין אם במישור הקהילתי-דתי אשר שולל באופן מוצהר את גיוס הנשים לצה"ל, ובין אם במישור הנשי הכללי כקצינות בארגון צבאי-גברי. תהליך השינוי אותו מובילות הקצינות הדתיות טומן בחובו יצירה ובנייה של זהויות ייחודיות לנשים אלו אשר מאפשרות את מימוש בחירותיהן הפרופסיונאליות.

מטרת מחקר זה היא חשיפת תהליך הבניית הזהויות השונות של קצינות דתיות בצה"ל בכל צירי ומוקדי הכח בהן הן ניצבות - דתית, מגדרית, מעמדית ופרופסיונלית. המחקר יבחן את תהליך כינון הזהות של הקצינות בשלוש ספירות קונפליקט שונות – ספירת החברה הדתית, הספירה הארגונית-צבאית וספירת המפגש עם החברה החילונית. כמו כן, המחקר יעסוק בבחינת המתחים המובנים במפגש שבין הזהויות השונות של נשים דתיות המשרתות בתפקידי קצונה בצה"ל. בחינת הליך כינון הזהות והקונפליטים המובנים בתוכם מאפשרים את בחינת הפערים בין המדיניות הממשלתית המוצהרת המעודדת שילוב נשים דתיות בצבא לבין החוויה והניסיון של קבוצה ייחודית זו.

לצורך עבודת המחקר הוגדרו הקצינות הדתיות (ולא חרדיות) כבוגרות בתי ספר מזרם הממלכתי דתי ובוגרות אולפנות. כמו כן, הקצינות הגדירו את עצמן כמשתייכות לזרם הדתי-לאומי. במחקר זה ננקטה שיטת מחקר איכותנית תוך מיקוד בכלי המתודולוגי של ראיונות עומק אישיים עם הקצינות הדתיות.

תרומתו של מחקר זה למחקרים בתחום היא בשלושה מישורים: במישור התיאורטי, תרומתו של מחקר זה היא לתחום המחקר הארגוני של הזהויות המצטלבות (intersectionality) דרך העיסוק בקבוצת שוליים שמתפקדת כמיעוט בשני מעגלים כפולים. כנשים, הן מהוות קבוצת מיעוט בתוך ארגון אולטרא-גברי, וכנשים דתיות הן מהוות מיעוט בתוך קבוצת נשות הקבע בצה"ל. תחום ה-intersectionality אינו מפותח דיו בתחום חקר ארגונים וטרם מוצה הדיון בהשלכות של ריבוי הזירות בהן מתנהל הקונפליקט הזהותי של קבוצות מיעוט אלו.

במישור האמפירי חידושו המרכזי של מחקר זה הוא בחינת מערכות היחסים, הקונפליקטים וההשפעות הפנים-קבוצתיות של קבוצת מיעוט שטרם נחקרה עד כה, קצינות דתיות-לאומיות המשרתות בצבא קבע. עד כה ניתן היה למצוא במחקר התייחסויות רבות לכינון זהות של קבוצות שוליים אל מול ההתמודדות שלהן עם קבוצות שוליים אחרות או עם קבוצת הרוב בארגונים (ג'רבי, 1996; יגיל לוי, 2013; ששון לוי, 2006; Kanter, 1981). מחקר זה מבקש לחקור לראשונה את היחסים הפנים קבוצתיים של קבוצת שוליים בארגון ואת ההשפעות שיש ליחסים אלו על כינון הזהות של חברי הקבוצה. הקונפליקטים השונים שמייצרים המפגשים הפנים קבוצתיים של קבוצת השוליים הדתית בצה"ל, בין קצינים דתיים לקצינות דתיות, מפתחים בקרב הקצינות מאפייני זהות ייחודיים שלא נחקרו עד כה.

נוסף על כך, המחקר שנעשה עד כה בהתייחס לנשים דתיות בצה"ל הוא מחקר כמותי ברובו והוא ממוקד בנתוני גיוס שונים (פריש וסטפל, 2010, לוטן וורגל, 2007) בהתעלמו מהנשים עצמן. מחקרים סוציולוגיים ופסיכולוגיים ניסו אמנם לבחון את חוויות הנשים, כשהם מתמקדים במניע לבחירה של נשים דתיות להתגייס לצה"ל ולא לשירות לאומי (כמקובל בקהילת המוצא שלהן), אולם הם לא התייחסו כלל לתהליכים הפנימיים שמתרחשים לאחר רגע הבחירה (יעקב, 2002, כהן אמיר, 1995). ואולם, תרומתו של מחקר זה היא בכך שהוא מציע ניתוח איכותני של חוויותיהן של נשים דתיות שבחרו בקריירה צבאית ואת אופני הפרשנות שלהן לקונפליקטים הזהותיים שהן חוות.

התרומה השלישית של המחקר היא במישור המתודולוגי והפרקטי. המחקרים הרווחים בתחומם יחסי דת ומדינה, ובייחוד דת וצבא, מתארים בדרך כלל תהליכים מאקרו מבניים המתקיימים בממשקים בין התחומים. מחקרים אלו נסמכים על מחקר תהליכי top-down, למשל, כיצד החלטות מדיניות או תהליכים משפיעים על הפרט (יגיל לוי, 2013). התרומה המתודולוגית של מחקר זה היא בהיותו מחקר bottom-up מתוך הנחה כי בחינת והבנת הקונפליקטים הזהותיים של קצינות דתיות בממשק שבין דת, צבא ומגדר ברמת המיקרו תאפשרנה נקודת מבט רחבה וכללית על תהליכי השתלבותן של נשים אלו במערך הכללי של צה"ל. כמו כן, בחינת תהליך

הבניית הזהות בקרב הקצינות מאפשר לא רק את בחינתה של הצלחת מדיניות הגיוס של צה"ל, אלא גם את שיפור ההצלחה של המדיניות, אם ובמידה, ויאומצו תובנות מתוך עבודת המחקר למדיניות ולרגולציה בעקבותיה.

עבודת מחקר זו מושתתת אפוא על מחקר איכותני במתודולוגיית ראיון העומק החצי-מובנה. במהלך המחקר רואיינו 15 קצינות דתיות בדרגות שונות ובתפקידים שונים המאפשרים הצצה נרחבת אל עולמה של הקצינה הדתייה בצה"ל ועל הליך בניית וכינון הזהות הייחודי שלהן. עבודה זו תסקור את הספרות הקיימת בתחום שילוב נשים בעמדות כוח בעבודה. לאחר מכן אסקור את הספרות הקיימת בתחום מרכזיות צה"ל בחברה הישראלית בכלל והשפעותיו על קבוצות שוליים בפרט. בתוך כך אסקור גם את הספרות והנתונים הקיימים בתחום שילוב נשים בצה"ל. כמו כן, עבודה זו תסקור את הספרות הקיימת בתחום יחסי דת וצבא במדינת ישראל ואת היחס לגיוס נשים בתוך המגזר הדתי והשפעותיו על הקצינות הדתיות. לאחר סקירת הספרות תוצג המתודולוגיה בה נעשה שימוש במחקר זה על מנת לחשוף את תהליך כינון והבניית הזהות ואת הגורמים השונים המעורבים בתהליך זה בקרב הקצינות הדתיות. פרק הממצאים יעסוק בניתוח הממצאים בכל אחד מספירות הקונפליקט השונות בו פועלות הקצינות – מול החברה הדתית, מול החברה הארגונית-צבאית ומול החברה החילונית. עם תום פרק זה יוצגו מסקנות המחקר והצעות למחקרים עתידיים בתחום.

סקירת ספרות

בפרק זה אסקור בקצרה את הספרות התיאורטית הרלוונטית לשלושת הצירים המרכזיים בעבודת מחקר זו: צבא, מגדר ודת. בחלק הראשון של הסקירה אסקור את התאוריות הקיימות בתחום של נשים ועמדות כוח בארגונים. כמו כן, אקשור בין שני תחומי ידע משיקים: עבודה ומגדר. השילוב בין שני תחומי הידע הללו מהווה את הפלטפורמה לניתוח שילובן של נשים קצינות במסגרת הצבאית כארגון, וקצינות דתיות בפרט. כמו כן, התיאוריות הפמיניסטיות בתחום העבודה והמגדר מהוות את התשתית המחקרית והמושגית לחקר זהויות בו מתמקד מחקר זה. הפרק השני בסקירה יעסוק בצה"ל ובמרכזיותו של המוסד הצבאי בחברה הישראלית. בפרק זה אסקור גם תהליכים ותיאוריות בשילוב נשים בארגונים צבאיים בכלל ובצה"ל בפרט. בפרק השלישי אסקור את מאפיינייה של החברה הדתית לאומית בישראל על גווניה השונים תוך התייחסות להנחות היסוד המושרשות בה בנושאי צבא ומגדר. כמו כן, פרק זה יעסוק בתהליך ההדתה שעובר על צה"ל ובהשתלבות המגזר הדתי לאומי בצבא. הפרק הרביעי יעסוק במדיניות צה"ל בגיוס נשים דתיות ופתיחה של אופקי פיקוד עבור קבוצה ייחודית זו.

עבודה ומגדר – נשים ועמדות כוח בארגונים

בעשורים האחרונים נראה כי שילובם של נשים בעמדות כוח וארגונים הולך ותופס תאוצה. בשנים אלו נשים החלו למלא מגוון תפקידים בעמדות ניהול בארגונים פרטיים וציבוריים כאחד. עם זאת, המבנה החברתי והתרבותי בארגוני עבודה יוצר עבור האישה אתגרים זהותיים רבים איתם היא צריכה להתמודד. אתגרים אלו מהווים חלק אינהרנטי בתפקודם של ארגונים ומתגלמים בחוקי העבודה, אופני הקידום, חלוקת השכר ותהליכים ונורמות מקצועיים נוספים (Acker, 1990). אלמנטים רבים הנוגעים בתחום התעסוקה בארגונים הם בעלי סממנים מגדריים. מסורות תעסוקתיות, כגון שעות עבודה מרובות והקרבת הזמן האישי והמשפחתי על פני העבודה, יוצרים אצל הנשים צורך בכינון זהות ייחודי השונה מההבנייה החברתית הקלאסית לפיה תפקידה המרכזי של האישה הוא בבית (Eagly & Karau, 2002). המחקר הסוציולוגי בזהויות חדש יחסית והוא מציע לבחון את הזהות של היחיד בהתאם ליחסי הגומלין החברתיים בו הוא פועל (Hall, 1996). זהויות, אם כן, הן אינן ישויות נתונות קבועות, אלא משתנות בהתאם לתרבויות ונסיבות היסטוריות ספציפיות. על מנת לחשוף את תהליך בניית הזהות יש לברר את התהליכים ההיסטוריים, התרבותיים והארגוניים הספציפיים עבור הקבוצה או הפרט המעורבת בבנייתם (ששון-לוי, 2006). במחקר זה אני מבקשת, לראשונה במסגרת המחקרים הקיימים, להתחקות אחר תהליך בניית הזהות בקרב קצינות דתיות בצה"ל הן כנשים בעלות תפקידי מפתח במסגרת צבאית גברית והן כדתיות בארגון חילוני.

החוקר אנתוני גידנס (1979) הציג את הדילמה המרכזית בחקר זהויות – האם הגורם המרכזי להנעת המציאות החברתית היא ההבנייה החברתית או כוח הפעולה של היחיד בתוכה? גידנס הציע לפתור את הדילמה באמצעות ניתוח זהויות על בסיס פרקטיקות ודפוסי התנהגות. חקר הפרקטיקות הסוציולוגי בוחן את פעולות היום-יום השגרתיות שמגלמות בתוכן את התפיסות

הבסיסיות של החברה בה חי הפרט (Ortner, 1994; Foucault, 1980; Giddens, 1979). הבניית זהות היא אימוץ של אינספור פרקטיקות, כלומר הזהות מתעצבת על ידי הביטויים שנתפסים כתוצאה שלה (Butler, 1990). אם כן, הפרקטיקות הן ההתגלמות של העקרונות החברתיים ארגוניים כפי שהם משתקפים בעיני הפרט ומתבצעים בפועל על ידו. בהקשר המגדרי, ששון-לוי (2006) מציעה כי הפרקטיקות המתבצעות על גוף האישה הן אלה שמייצרות בין היתר את רעיון ההבדל המגדרי. לדוגמא, כשאשה בוחרת לנעול נעל עם עקב היא מסמנת את עצמה כאישה על ידי בחירה באופן הליכה שונה וזהיר יותר. זהות מגדרית היא סדרה של פרקטיקות המעוצבות על פי דימויים תרבותיים מקובלים. חשוב להוסיף כי הזהות המגדרית איננה שכפול של זהויות קיימות אלא נבנית כל העת על בסיס משא ומתן ודיאלוג עם המערכת החברתית הכללית (ששון-לוי, 2006). נראה, אם כן, כי ניתוח של פרקטיקות מכוננות זהות מאפשר לעמוד על הקשר בין המבנה החברתי לבין מקומו של היחיד בתוך מבנה זה. מטרת ניתוח וזיהוי הפרקטיקות בקרב הקצינות הדתיות, כפי שינותח במחקר זה, היא כפולה. המטרה הראשונה היא עמידה על הקשר שבין המבנה הארגוני הצבאי ושילוב הקצינות הדתיות בתוכו, מטרה נוספת היא בירור מעמדן החברתי של הקצינות במבנה החברתי הקהילתי שלהן וההשפעות של מבנה זה על כינון הזהות של הקצינות כפורצות דרך מגדרית.

הספרות בתחום התעסוקה הנשית מתחלקת לשני זרמים מרכזיים – הזרם ההבנייתי והזרם המהותני. הזרם ההבנייתי מעמיד את מקומה של האישה בעולם העסוקה כפרי של הבניית חברתיות שנוצרו עם השנים. לעומתו, הזרם המהותני מדגיש את ההבדלים העקרוניים, הפיזיולוגיים והרגשיים שקיימים בין נשים לגברים. חוקרי הזרם המהותני מדגישים כי הפערים בעולם התעסוקה בין נשים לגברים מתבססים על אותם הבדלים ולא על תהליכים חברתיים הניתנים לשינוי (Bem, 1981). בעבודת מחקר זו אתמקד בגישת הזרם ההבנייתי לניתוח הזהויות השונות בקרב הקצינות הדתיות. עם זאת, כפי שיפורט בפרק מאפייני החברה הדתית לאומית, פעמים רבות היחס של החברה הדתית כלפי הקצינות נשען דווקא על התאוריות המהותניות.

התיאוריות ההבנייתיות בתחום העבודה מייחסות לכוח מעמד חשוב בשוק העבודה. חוקרים רבים מקשרים בין הטבות, תגמולים והתקדמות בקריירה לבין שימוש אפקטיבי בכוח. ככל שסולם התפקידים המקצועיים עולה כך מרכזיותו של השימוש בכוח עולה (Kanter, 1989, Ragins & Sundstorm, 1989). הספרות המקצועית מציירת את עולם העבודה כתמונה של מאבק ושליטה כאשר החזק "מנצח" (Duffy, 1986). ממחקרים שונים ורבים עולה כי לגברים ישנה נגישות רבה יותר לכוח חברתי תעסוקתי מלנשים במיוחד בכל הנוגע להשפעה, שליטה, כוח פיסי וצבירת נכסים (Lips, 1991). תיאוריות שונות שניסו להסביר את הקשר שבין כוח ומגדר רואות בתהליכי החיברות, תהליכים בהם הפרט מקבע את מיקומו ותפקידיו בחברה על-ידי לימוד ערכים ונורמות מיום לידתו ועד מותו, כגורם מרכזי לפערים בעמדות כח מקצועיות בין גברים לנשים. כלומר, בתהליכי החיברות למדו נשים כי קריירה היא תפקיד משני במבנה הנשי ולכן הן מאמצות התנהגות ותכונות ששמות אותן במסלול קריירה "נשי" ולא תובעני (Kanter, 1977). תיאוריית "חיברות תפקידי המין" לדוגמא, מסבירה את הפערים במעמד המקצועי בין גברים

לנשים בהתאם לתאורית החיברות. על-פי התאוריה במהלך תהליך החיברות בונות הנשים זהות כפי שמכתיבה להן החברה, כלומר הנשים לומדות כי תפקידן העיקרי הוא הבית והמשפחה כאשר הקריירה היא תפקיד משני. נשים אשר מאמצות את תהליך החיברות על פיו הבית קודם לקריירה יאופיינו ברמת שאיפות לקידום נמוכה, שיעור היעדרות גבוה, והתמסרות פחות לעבודה ולהיבטים החברתיים שבה, כך שבסופו של דבר הן מתקדמות ומתוגמלות פחות מגברים - הן בשכר והן בקידום לתפקידים בכירים בארגון (ג'רבי, 1996; Eichler, 1980). נוסף על כך, הציפייה החברתית לפיה נשים אמנות על גידול ילדים ועל המטלות הביתיות עלולה להקשות על כניסתן של נשים לתפקידי מפתח בארגונים. בהקשר זה ראוי לציין כי מחקרים מראים כי החברה הישראלית הינה חברה מסורתית ביותר ביחס לתפקיד האישה כאם. הנורמות החברתיות והמסורתיות בישראל מטילות חובות משפחתיות כבדות על האישה גם כאשר זו בוחרת בקריירה תובענית (ג'רבי, 1996; הרצוג, 1994).

בשנים האחרונות מנסים חוקרים מהזרם הבנייתי להציע נקודת מבט מגוונת יותר לשילוב נשים בעמדות כח בארגונים, וזאת באמצעות תיאוריות פמיניסטיות. בהקשר זה מציעה החוקרת קאנטר (1977) כי ההבדל בין גברים לנשים אינו נעוץ בחיברות. לטענתה, המבנה הארגוני הוא שמעצב התנהגות – כלומר, נשים וגברים היו מתנהגים באותה צורה בדרגים גבוהים בארגון. כיוון שרוב התפקידים הבכירים מאויישים על-ידי גברים אנו מייחסים להתנהגות ניהולית גבוהה אפיון גברי. באותו אופן, טוענת קאנטר, אנו מייחסים התנהגות "נשית" לדרגים הנמוכים בארגון. כלומר, גם גבר בתפקיד שולי יהפוך להיות מנוכר לעבודתו ויחפש את המשקל המרכזי של חייו מחוץ לארגון, תכונות שנתפסות "נשיות". קאנטר טוענת שאי-השוויון קודם להבדל ההתנהגותי – קודם ממקמים את הנשים בעמדות לא-שיוויוניות ואלה מייצרות בתגובה זהויות שמיוחסות למגדר ולהבדל בין המינים. בעצם, טענתה המהפכנית של קאנטר היא שבניגוד למהותניות אי השוויון מהווה את התהוות ההבדלים בעבודה בין גברים לנשים. כלומר, הבדלים בין המינים ו"מגדר" הם תוצר של מבנה ארגוני ולא של הבדלים פיזיולוגיים מובנים (Kanter, 1977, 1981). אקר (2006) טבעה במחקרה את המונח "משטרי אי-שוויון" (inequality regimes) שמתאייס לנקודות המפגש שבין מגדר, מעמד ואתניות בארגוני עבודה. לטענתה, מתקיימים בכל ארגון תהליכים ופרקטיקות המשמרים אי שוויון מעמדי, אתני ומגדרי. ניתן לראות זאת בהיסטוריה של ארה"ב כאשר נשים (לבנות ושחורות) וגברים שחורים הודרו בעקביות מעמדות כוח שאוישו בעיקר על ידי גברים לבנים (Nelson, 1993). חומרתם של משטרי אי-השוויון משתנה מארגון לארגון וקיימות רמות שונות של מגדר ודה-מגדר בארגונים. המוסד הצבאי הוא דוגמה מובהקת לארגון ממוגדר באורח קיצוני, כאשר ארגונים צבאיים עמידים יותר בפני שינויים מגדריים עקב קידוש דמות החייל הקרבי המגלם את הגבריות האידאולוגית (Sasson-Levy, 2011). לכן, בחינת חוויותיהן של נשים בכלל, ונשים דתיות בפרט, בתוך המסגרת הצבאית היא מעניינת במיוחד. היבטים שונים של תיאוריות פמיניסטיות על צה"ל נחקרו כבר בעבר. דוגמה מובהקת לכך ניתן לראות במחקרה של דפנה יזרעאלי (1999) שמראה כי המובחנות בין המינים שנוצרת בצה"ל מהווה את הצדקה להתייחסות לא-שיוויונית. ההכשרות השונות, פרק זמן השירות השונה, חובת המילואים – כל אלה משמשים הצדקה לאי-קידומן של הנשים לתפקידים בכירים ולקיומה של תקרת זכוכית נמוכה ביותר עבור נשים בצה"ל. חידושו של מחקר זה הוא בכך שבקרב הקצינות

הדתיות הבניית הזוהות נשענת לא רק למבנה הארגוני הצה"לי אלא גם למבנה החברתי, קהילתי הלוחץ ממנו הן מגיעות.

התיאוריות הפמיניסטיות מציעות ניתוח רב מימדי שמציע הבניית זוהות בעלת "שייכויות מרובה" או בעלת "הצטלבות מיקומי שוליים" (Intersectionality) עבור נשים שחווית חייהן ייחודית ואינה מיוצגת בזרם המרכזי של הפמיניזם. במקור התבססה התיאוריה על שילובן של נשים שחורות בארגונים. על-פי תיאוריה זו, הבניית הזוהות של נשים בארגונים מבוססת ומתקבלת בהצטלבות של מספר צירי כוח - מגדר, מעמד, אתניות, גיל וזוהות מינית. הצטלבות צירי הכוח הללו יוצרים זוהות ייחודית המושתתת על מצבי השוליות הייחודיים לנשים אלו (Crenshaw, 1989; Colloins, 1995; Feenstermaker & West, 2002). אם כן, ההצלבה בין צירי הכוח השונים ובחינת ההבדלים ויכולת ההשפעה של כל אחד מצירי הכוח השונים מאפשרות מבט כולל על תהליך הבניית הזוהות של נשים במקום העבודה. אימוץ פרספקטיבה מרובת שיוכים זו מסייעת בחשיפת מכלול הזהויות החברתיות של האישה אשר משפיעות על תפישותיה וחוויותיה. המחקר בישראל אימץ את תאוריית השייכות המרובה עבור קבוצות שוליים נשיות כגון נשים מזרחיות, לסביות וערביות (מוצפי – הלר, 2007; קרומר-נבו, 2006). ייחודו של מחקר זה הוא שלראשונה הוא מעמיד את קבוצת הקצינות הדתיות כחלק מקבוצת הנשים שמאמצות זוהות ייחודית בעקבות הצטלבות מיקומי השוליים בהן הן נמצאות. כאשר אנו חוקרים את הזהויות של קצינות דתיות בצה"ל, נקודות התפר שבין השיוכים המרובים של הקצינות מאפשרות חשיפה שלמה יותר של מארג הזוהות המורכב שלהן.

נשים שכבר הצליחו לעבור את תקרת הזכוכית ומגיעות לתפקידי כוח והנהגה בארגונים מוצאות את עצמן כמיעוט נשי בסביבה גברית. כיוון שמלכתחילה עמדות מנהיגות בארגונים נתפשות כגבריות אנשים עלולים לראות בנשים כמי שאינן כשירות למלא אותן. כאשר אישה מצליחה להבקיע את תקרת הזכוכית ולהיכנס לעמדות השפעה מתקיימת לעתים רבות אי הלימה בין הציפיות החברתיות ממנה כאישה בעמדת מנהיגות לבין הציפיות מגבר באותו התפקיד (Carli, 1999; Eagly & Karau, 2002). החוקרת קאנטר (1977) במחקרה המכונן הציעה כי כאשר בתוך ארגון קיימת הטייה מספרית בין קבוצות, על הקבוצה הקטנה יותר מופעלים לחצים ומגבלות רבים. ככל שהקבוצה קטנה יותר כך ביחס הפוך יופעלו הלחצים בעוצמות גדולות יותר. בקבוצות לא מאוזנות באופן קיצוני הקבוצה הלא מאוזנת הופכת ל"סמל" (token) המייצג את הקבוצה כולה. המונח טוקניזם משמעו אם כן מיעוט סמלי. טענתה של קאנטר היא שחוסר האיזון יוצר הטיית תפיסות וסטראוטיפים שמציבים מכשולים בפני הצלחת קבוצת המיעוט. כמו כן, חוסר האיזון יוצר אצל קבוצת ה"טוקן" צורך בהבניית זוהות ייחודית שתפצה על היותם קבוצת מיעוט. קאנטר מציגה במחקרה שלוש הטיית תפיסות של נשים בארגונים גבריים: **נראות** – הנשים הטוקניזיות הופכות לנציגות הנשים והתנהגותן נתפסת ככוללת לאוכלוסיית הנשים כולה. הנשים הטוקניזיות, על-פי קאנטר, נאמדות בקנה מידה כפול – הצד הביצועי ה"גברי" של תפקידן והצד ההתנהגותי ה"נשי" כמנהלות. **הנגדה** – כאשר מתברגת אישה לתפקיד ניהולי בסביבה גברית, מתחזקים גבולות התרבות הגבריים המשותפים ומתקיימת הדרה כלפי האישה. בתרבות הארגונית נבחנות הנשים הטוקניזיות באופן תמידי – מצד אחד הן נדרשות להיות חלק בלתי נפרד

מהקבוצה המדירה אותן, אך במקביל להפגין מודעות להבדלים התרבותיים מגדריים הללו תוך הסתרת השונות שלהן. **הטמעה** – בכדי להתמודד ולפתח כללי התנהגות שונים יוצר הרוב הגברי בארגונים הכללות וסטריאוטיפים על הנשים הטוקניזיות כקבוצה. על מנת לקבע את ההכללות נוצרות הגדרות תפקיד מגבילות לנשים הן על-ידי הגדרת תפקידים כתפקידים ייעודיים לנשים, והן על-ידי הדבקת מאפיין "נשי" כמו "אחות רחמנייה" או "גברת ברזל" (Kanter, 1977, 1981). קאנטר בתאורייה שלה מפרטת בעצם את האסטרטגיות השונות בהן משתמשות נשים בתפקיד כוח, האסטרטגיות אותן היא מונה מהוות אבן דרך בסיסית בהבניית הזהות של נשים אלו. על מנת להבין ולנתח את דרכי הבניית הזהות של הקצינות הדתיות יש להסתכל עליהן כטוקן כפול, סמל, מה שמאפשר הבנת עומק לאסטרטגיות בהן הן בוחרות לעצב את זהותן.

כאשר אנו מדברים על סוגיית קידום נשים בארגונים צבאיים יש לזכור כי מדובר בארגונים בעלי אוריינטציה גברית חזקה. השיח הצבאי הדומיננטי רואה בגברים כמוכשרים ובעלי פוטנציאל מנהיגותי גבוה משל נשים (Boyce & Herd, 2003; Yoder, 1991). נשים בעמדות מנהיגות בצבא "חורגות" משתי נורמות והבניות חברתיות: האחת, נורמת המגדר מכיוון שהן מתחייבות לקריירה על חשבון השהייה בבית, והשנייה היא בבחירה תעסוקתית בתחום הצבאי שנתפס כגברי (Kanter, 1977; Yoder, 1991; יזרעאלי, 1999). מחקר זה מתמקד אפוא בקצינות דתיות שמלבד הבניית הזהות שלהן כנשים בארגון גברי, הן חורגות מנורמה נוספת והיא הנורמה הדתית השוללת באופן מסורתי גיוס נשים לצבא.

צה"ל – נשים במוסד הצבאי הישראלי

על מנת להבין את משמעותו ועומקו של השירות הצבאי בחייהן של נשים בישראל ככלל והנשים הדתיות בפרט יש לעסוק בפרמטרים של התרבות הצבאית הישראלית בכללותה כפי שהיא משתקפת היסטורית ופוליטית. אמנם בעשורים האחרונים חלות תמורות רבות במעמד הבלתי מעורער של השירות הצבאי ושל צה"ל, אך עדיין קיים מקום של כבוד בפנתיאון הלאומי למוסד הצבאי ובעיקר בקרב האוכלוסייה הדתית-לאומית. כפי שיפורט בהמשך, לשירות בצה"ל משמעות מרובה עבור קבוצות שוליים שכן זוהי דרך המלך להכנס לליבת העיצוב הלאומי. על מנת להבין את כיצד הפך צה"ל למקדם חברתי יש להבין את מקומות המשמעות בתרבות הישראלית שהיא פועל יוצא של מאפיינים גלובליים רחבים עם השלכות מקומיות (בן אליעזר, 2003; פרי, 1999).

משמעות הצבא בישראל היא מיקרו קוסמוס למאפיין בינלאומי רחב. בעולם כולו משמש הצבא כמכניזם לאיחוי בין התחומים הבלתי פורמליים של הקולקטיביות האזרחית לבין התחומים הפורמליים שלה (Kimmerling, 1979). בניגוד למוסדות פטריאכליים אחרים, לצבא מידת השפעה גדולה וייחודית על החיים האזרחיים (Enloe, 1988). ביטוי לכוח ההשפעה של המוסד הצבאי ניתן לראות בכך שהשירות הצבאי מקנה פעמים רבות כרטיס כניסה לתפקידים בכירים

באזרחות (Shafir, 1998). מחקרים רבים מראים כי הקשר בין הצבא לאזרחות גובר בחברות המצויות בסכסוך מתמשך עם שכנותיהן. חברות אלו, כמו ישראל, מקדשות את מילוי התפקיד הצבאי כאחת הדרכים החשובות לקידום מטרות הקולקטיב הלאומי (ג'רבי, 1996; הלמן, 2003; לומסקי-פדר ובן ארי, 2003; Katz, 2007).

צמיחתו של אתוס הביטחון הישראלי, בד בבד עם צמיחתו של המיליטריזם הישראלי, נעוצים עוד בימי היישוב, קודם להקמת המדינה. הפרויקט הציוני של יצירת בית לאומי לעם היהודי נשען על גיוס וולנטארי לשם הגנה על היישובים היהודיים מפני תקיפות ערביות (בן ארי ולוי שרייבר, 2001). תהליך זה המשיך בשנת 1948 עם הקמת מדינת ישראל והפיכת צה"ל ל"צבא האומה". כתוצאה מתהליך זה התקיים אזור של הצבא ותהליך של מיליטריזציה של חיי האזרחים בישראל (הורביץ וליסק, 1990). עם זאת, בעשורים האחרונים חל פחות במודל הקולקטיביסטי-ממלכתי של צבא האומה ואתוסים נוספים אינדיווידואליסטיים, דמוקרטיים ואזרחיים התווספו לאתוס הבטחוני (פרי, 1999). למרות התהליכים החברתיים המעידים על ירידת ערכם של הצבא ואתוס הביטחון, ששון לוי (2006) מדגישה כי אין אלו תהליכים ליניאריים חד כיווניים. לטענתה, דמותו של הגבר הלוחם שומרת על יוקרתה גם בחברה הישראלית המשתנה וממשיכה לנווט את האינטרסים הקולקטיביים על ידי השתלבות במוקדי קבלת ההחלטות המרכזיים במדינה. כלומר, על אף ירידת ערכי הצבא מקומו של הלוחם בחברה הישראלית נשמר בקנאות. יגיל לוי (2006) תבע את המונח "מיליטריזם חומרי" שמסביר כיצד ניתן להמיר גמולים משירות צבאי בנכסים חברתיים אזרחיים. רמת המרה גבוהה יוצרת העתקה דו-כיוונית של ההיררכיה החברתית הצבאית לאזרחית ובעצם מעצבת מחדש את הקשרים בין מגדר, מעמד, מוצא אתני, לאומיות ואזרחות (יגיל-לוי, 2013). בעוד האידאל הצבאי השתנה במהלך השנים, עליונותו של הלוחם הקרבי שעומד במרכזו של הארגון הצבאי לא התערערה באופן מהותי, והוא עדיין מתרגם את ההון החברתי-תרבותי משירותו הצבאי בתגמולים חברתיים אזרחיים (ששון לוי, 2006). הצבא משמש כסוכן שינוי ומוביליות חברתית, כאשר אנשי צבא מגיעים לתפקידי מפתח בזירה האזרחית (ג'רבי, 1996). עם זאת, בעקבות הישחקות האתוס הצבאי ההגמוני בעשורים האחרונים ניתן להצביע על שינויים בדפוסי ההמירות שמתקיימים בצה"ל (בן אליעזר, 2003; פרי, 1999). לאור הישחקות האתוס הצבאי מתפתח בעשורים האחרונים שיח אזרחי חדש שהולך ומנתק בין הצבא לאזרחות, ובעקבות כך גם את דפוסי ההמירות שהתקיימו לאורך השנים. התפתחות השיח החדש מאפשרת לקבוצות אשר בעבר היו מחוץ לליבת הצבא לבצע המירות שמובילה למוביליות חברתית שבעבר לא התאפשרה עבורם. השיח הצבאי האחד שמעמיד את הלוחם במרכז מאפשר לקבוצות שוליים להתקבל למיינסטרים הצבאי ומשם לבצע המירות לחיים האזרחיים (Yagil-Levy, 2013). בשנים האחרונות ניתן לראות כי קבוצות שוליים רבות כגון צעירים דתיים, מזרחים, דרוזים, בדואים ונשים מנצלים את השיח המשתנה על מנת להתברג בחברה האזרחית (Berkovitch, 1997; רפפורט, 2004; ששון לוי, 2006).

תהליכי השילוב של נשים בצה"ל החלו בתקופת טרום המדינה, כאשר בשנות השלושים והארבעים של המאה הקודמת ניתן היה למצוא השתתפות רחבה של נשים בארגונים הצבאיים

והמחתרות של היישוב היהודי בארץ. השתתפותן של נשים אלו במערך הצבאי הלוחם היתה הגרעין לבסיס ההחלטה לגיוס חובה של נשים בצה"ל עד ימינו. על אף שנשים אלו לקחו חלק בתפקידי לחימה מיסוד השירות הצבאי לנשים נעשה על בסיס מגדרי כאשר נשים הורשו לשרת ברשימה מוגבלת של תפקידים "נשיים" מסורתיים כאחיות ופקידות (גריסרו, 2010). כמו כן, משך השירות של נשים נקבע על שנתיים ולא שלוש שנים כמו חובת השירות של גברים. תפיסת השוויון הצה"לית הייתה מוגבלת מיום הקמת צה"ל כאשר גולת הכותרת של תפישה זו הייתה הקמת חיל הנשים (נווה, 2010). על אופן ההשתתפות של נשים בצה"ל ניתן ללמוד מתוך הנתונים הרשמיים שמפרסם צה"ל בנושא ¹. הנתונים מלמדים על כך שהנשים המשרתות בצה"ל ממוקמות בתפקידים תומכי הלחימה ופחות בתפקידים קרביים (Yagil-Levy, 2013). נשים מהוות 33% ממצבת כח האדם בשירות החובה בצה"ל, עם זאת בתפקידי הפקידות מהוות הנשים רוב של 73%. לעומת זאת במערך הלוחם עומד אחוז הנשים על 2.4% בלבד. בדרגות הקצונה הנשים מהוות אומנם אחוז נמוך יותר מסך מערך כח האדם, 22%, אך אחוזם בתפקידי הפקידות עולה. חשוב לציין שככל שדרגת הקצונה עולה, כך אחוז ההשתתפות הנשי יורד. בעוד אחוז הקצינות בדרגת סרן עומד על 25.9% שיעור הקצינות בדרגת אל"מ עומד על 6.1% (נתוני יוהל"ן לשנת 2013). חשוב לציין כי בהשוואה לצבאות זרים שיעור ההשתתפות של נשים בצה"ל הוא מהגבוהים בעולם, זאת עקב חוק גיוס החובה החל גם על נשים. הצבא הזר הקרוב ביותר לצה"ל בהיקף שירות נשים הוא הצבא האמריקני, בו נשים מהוות כ- 15% ממצבת כוח האדם (עמירם-כ"ץ, 2010).

כאמור, האתוס הצבאי כולו מתבסס על דמות הלוחם, וגם הליך הקידום בצבא תלוי ומתבסס על השירות הקרבי. ככל שנשים מודרות מתפקידי לוחמה, כך גם התקדמותן בשרשרת הפיקוד מוגבלת. אם כן, תקרת הזכוכית של קצינות בצבא נמוכה מאוד, ודאן אף הגדיר זאת כ"תקרת זכוכית משוריינת" (Dunn, 2007; Sasson-Levy, 2011). דפנה יזרעאלי (1999) במחקרה מראה כי המובחנות בין המינים שנוצרת בצה"ל מהווה את ההצדקה להתייחסות לאי-שוויונית. ההכשרות השונות, פרק זמן השירות השונה, חובת המילואים – כל אלה משמשים הצדקה לאי-קידומן של הנשים לתפקידים בכירים ולקיומה של תקרת זכוכית נמוכה ביותר עבור נשים בצה"ל. יתרה מכך, ה"משטר המגדרי" של צה"ל שמבוסס על מבני כח ממוגדרים מנציח את "האחרות הנשית" (יזרעאלי, 1999). בעשור האחרון מוביל צה"ל מדיניות של פתיחת תפקידים עבור נשים בכוחות הלוחמים, זאת מתוך מטרה מוצהרת לשלב את הקצינות בדרגות הפיקוד הגבוהות. אחוז התפקידים הפתוחים בפני נשים בצה"ל עלה מ-56% בשנות השמונים המאוחרות ל-90% בשנת 2010 (Yagil-Levy, 2013). עם זאת, אחוז החיילות הקרביות עדיין נמוך יחסית לכוח הלוחם הגברי ועומד על כ-3% בשנת 2010, וברמת התרבות הארגונית צה"ל עדיין מהווה ארגון גברי במהותו (Sasson-Levy, 2011).

תהליך ההשתלבות של נשים בארגונים גבריים הוגדר על-ידי קרק ואיגלי כ"משא ומתן", תהליך בו נשים מתמודדות עם מעמדן הפריפריאלי בארגון על-ידי מיקוח והשגת פריבילגיות. מחקרם של

¹ מתוך אתר היוהל"ן

ששון-לוי ועמרם-כץ (2007) שעסק באינטגרציה בקורס קצינים העלה כי במקביל להשגת הפריביליגיות והנגשת הקצינות לתפקידים חדשים על בסיס ה"משא ומתן" מתקיים תהליך הפוך של קיבוע וריבוד מגדרי שמתבטא בהדגשת העליונות הפיסית של הקצינים ובהקצאת תפקידים שונים במהלך הקורס על בסיס מגדרי. התהליכים המקבילים הללו מאפשרים, מחד, לקצינות לפלס את דרכן במעלה השדרה הפיקודית ולפעול לשינוי מצבן, ומאידך, התרבות הארגונית הגברית השלטת נמצאת תמיד ברקע ומהווה מכשול בדרכן של הקצינות לתקרת הזכוכית המקצועית. סינתזה אלו (1988) טוענת במחקרה כי לצבא יש תפקיד מרכזי בהבניה של חברה אידיאולוגית – פטריאכלית. הגיוס לצבא מהווה מבחן אולטימטיבי לגבריות, אך בוא בעת הוא משפיע בצורה מהותית גם על חייהן של הנשים. הצבא עצמו, לדידה של אלו, זקוק לנשים על מנת לאשר את "גבריותם" של הגברים (Enole,1998).

הקיבוע של תפיסות מגדריות מהותניות באמצעות מבנה כח ממוגדר וחלוקת עבודה ממוגדרת יוצרים בקרב קצינות קשר אמביונלטי: מצד אחד, הן ממוקמות בעמדות כח בצבא (בתפקידים שלא מולאו בעבר על-ידי נשים), ומאידך, התרבות הצבאית מקבעת הבדלים דיכוטומיים בין המינים. ששון-לוי (2006) במחקרה טוענת כי בתוך ההקשר האמביונלטי הקיים, רוכשות החיילות והקצינות כח ועוצמה על ידי אימוץ דפוסי התנהגותיים גבריים. אימוץ הפרקטיקות הגבריות מתחלק לשלוש קטגוריות עיקריות: חיקוי דפוסי התנהגות ודיבור, התבדלות מנשים ומתפיסה מסורתית של נשיות וטריוואליזציה של הטרדות מיניות (ששון-לוי, 2006). בשונה מקאנטר (1981) שטוענת שנשים בעמדות כוח בארגונים מאמצות דפוסי ייחודים ששון לוי מציגה אימוץ דפוסי גבריים. עם זאת, היא מציינת שעל אף הניסיון לאימוץ הפרקטיקות הגבריות החיילות אמנם מציגות את הזהויות המגדריות כהבנייה שרירותית, אך הן אינן נהפכות לגברים אלא בונות זהות חדשה של נשים "אחרות" (ששון-לוי 2006). תיאוריות פמיניסטיות הבנייתיות מדברות על כך שגם כאשר נשים משתלבות בתפקידים גבריים, התפקיד מעוצב באופן שונה שממלאת אותו אישה. שינוי התוכן של התפקיד מאפשר לשמר את ההבדלים בין המינים ואת מעמדו של הגבר בארגון הצבאי גם לאחר כניסה של נשים לתפקיד (Williams. 1989 ; Grozse, 1990). כמו כן, שינוי התוכן מקבע את תקרת הזכוכית שקיימת בצבא עבור נשים. מחקרים מראים כי תפקידים שנפתחו לנשים הפכו במרוצת השנים לתפקידים "נשיים" במקום לקדם את מעמדן של הנשים בארגון הצבאי (ששון-לוי, 2006).

בשונה מהמחקרים שפורסמו עד כה בתחום הבניית הזהות של קצינות בצבאות בישראל ובעולם כולו מחקר זה מציג הבניית זהות בקרב קבוצה מגדרית ייחודית – נשים דתיות. מלבד האחרות הנשית- מגדרית שמתקיימת בעת בניית הזהות של קבוצה זו מתקיימים בה גם ממשקים ייחודים עם התרבות הדתית ממנה צומחות הקצינות הדתיות. מחקר זה מבקש לבחון את הזהות הייחודית וה"אחרת" של קבוצת נשים זו בעת השתלבותן בתפקידי כוח והנהגה במסגרת הצבאית.

דת ומדינה – החברה הדתית לאומית בישראל ויחסה לצה"ל

התנועה הדתית-ציונית-לאומית החלה להתפתח יחד עם התנועה הציונית הכללית בשלהי המאה ה-19. הציונות הדתית משתייכת ברובה לזרם האורתודוקסיה המודרנית ביהדות². זרם זה הכניס למערכת הדתית הקיימת, הדוגלת בשמירה אבסולוטית של ההלכה היהודית, את הערך "תורה עם דרך ארץ" שתבע הרב שמשון רפאל הירש כערך חיים מרכזי. כלומר, שילוב חיים בעולם המודרני על כל האספקטים שבו במקביל לחיים דתיים הלכתיים. ביטוי נוסף לערך מקודש זה עבור בני הציונות הדתית הוא סיסמת המזרחי ותנועת הנוער של הציונות הדתית, בני עקיבא, "תורה ועבודה" (כהן, 2002). חשוב להדגיש כי הציבור הדתי-לאומי ויתר מלכתחילה על הפיכת מדינת ישראל למדינת הלכה שפועלת מתוקף ולאור חוקי ההלכה היהודית, לפחות ברמה המעשית. גם אם ברמת ההתבטאות הציבורית ניתן לשמוע קולות בדבר "מדינת הלכה", אלו דברים שאינם באים לידי ביטוי ואינם מקבלים גיבוי מעשי (רוסמן-סטולן, 2006). בהקשר זה, פרופסור אשר כהן הגדיר את הציבור הדתי לאומי כך:

"המחנה הדתי מעורה היטב בכל תחומי העשייה בחברה הישראלית, צביונה היהודי של מדינת ישראל חשוב לו מאוד ו הוא מפריד (לפחות באופן לא-מוצהר) בין משמעותה הסמלית-דתית של המדינה ("ראשית צמיחת גאולתנו") לבין משמעותה כמדינה חילונית-דמוקרטית. זהו מגזר המורכב מפרטים הרוצים לחיות את חייהם כאזרחי מדינה דמוקרטית-ליברלית-ציונית, אך אינם מוכנים לוותר על חייהם כיהודים שומרי מצוות, על כל המשתמע מכך." (כהן, 1998).

הציונות הדתית אם כן, מכלילה את העולם ה"חילוני" ואת ערכי העבודה ודרך הארץ בתוך קווי ההלכה, ובכך "מקדשת" אותם. התפיסה הדתית-לאומית גורסת כי מעורבות מלאה בעולם הכללי היא בעלת ערך דתי. בהתאם, גם מימד המדינה מקבל משמעות של קדושה. על פי התפיסה הדתית-לאומית יהודי דתי שהוא גם ציוני מהווה את הביטוי הנכון ביותר של היהדות (שלג, 2000).

השתלבותם של בני הציונות הדתית במערך הלוחם הציוני החלה עוד טרם קום המדינה כאשר אלו לקחו חלק במפעל הארגונים הצבאיים המחתרתיים. עם הקמת מדינת ישראל היה זה טבעי שיצטרפו לשורות הלוחמים בצה"ל. שכן, כפועל יוצא ממעמדה המקודש של המדינה, מקדשת הציונות הדתית גם את השירות בצבא ההגנה לישראל (כהן, 1995). הממסד הרבני-ציוני-דתי ראה בתקומה הלאומית, ובראשה בהקמת צה"ל, הגשמה של חלום הדורות בגלות לתחייה לאומית בארץ ישראל. הרבנים ראו בכך הזדמנות חד פעמית לפיתוח תכונות של יהודי לוחם המגן על ארצו (רגנשברג, 1948). עדות לתפיסה אידיאלית זו ניתן לראות בדבריו של הרב צבי פסח פראנק, רבה הראשי של ירושלים, משנת 1948:

² רובה, אך לא כולה, על הזרמים השונים בתוך הציונות הדתית ראה למשל: שלג, י. (2000) "הדתיים החדשים: מבט עכשווי על החברה דתית בישראל". ירושלים: כתר.

"המאורע החשוב שזכינו לראות בהנף הקמת הצבא הישראלי על ידי ממשלת ישראל החדשה שנתכוננה במעשה ניסים נפלאים שכל עין רואה בזה את יד ההשגחה העליונה הנטויה עלינו לחוננו ולתת לנו מחיה בארץ האבות [...] מתוך החושך והערפל הכבד אשר כסה את עין הארץ נתבקעו ניצוצי אור וכמו השחר עלה על שמי ארצנו הקדושה וכבוד ה' עלינו זרח. וממשלת ישראל מתרקמת ומתחזקת בעזרת צור ישראל וגואלו מיום ליום עד שהגענו להקמת הצבא בישראל אשר על ידו עשה ה' תשועה גדולה ונמסרו רבים ביד מעטים". (כהן, 2006)

דבריו מלאי הפאתוס של הרב פראנק מלמדים, אם כן, על הנופך האידילי-משיחי-קדוש שמייחסת החברה הדתית לאומית לצה"ל ולשירות בו. בתיאולוגיה הדתית-לאומית הפך השירות הצבאי למצווה ממש ולא רק לביטוי של נאמנות למדינה. מוביל הדרך בקידוש השירות הצבאי והפיכתו לאקט דתי היה הרב צבי יהודה קוק שקבע כי צה"ל הוא התגלמות מודרנית של מלכות בית דוד (ברמנסון, 1986).

על אף החזון והרצון להשתתף במערך הלוחם נראה כי בעשורים הראשונים לקום המדינה גיוס בני הציונות הדתית לצה"ל לווה בקשיים רבים. המערכת הצבאית הקשתה על החייל הדתי הבודד לקיים את אמונתו בעקרונות יסוד כגון שבת, כשרות וצניעות. מספרם הקטן יחסית (כיחסם בחברה הכללית בארץ) של החיילים הדתיים ופיזורם בין היחידות השונות הוסיפו קשיים על שמירת אורח חיים דתי בצבא (עמיטל, 1974). על אף ניסיונות אמיתיים של הצבא בדחיפת רבנים שונים לשמר על מסורת ותנאי מחייה בסיסיים לחייל הדתי, היה זה מאבק עיקש שבו הרבנות הפסידה לרוב. הפיתרון הגיע בשנת 1953 עם הקמת ישיבת ההסדר הראשונה שהציעה מסלול שירות נפרד לבני ציבור הדתי לאומי, שכלל שירות צבאי מקוצר של כשנתיים וארבע שנות לימוד בישיבה (וולמן, 1986). עם השנים צמח מסלול ההסדר – בשנות ה-80 פעלו בארץ כ-20 ישיבות ובסוף שנות ה-90 מספר ישיבות ההסדר הגיע לכדי כ-40. עד סוף שנות השמונים היווה מסלול הגיוס בישיבות ההסדר את ספינת הדגל של הציבור הדתי-לאומי בישראל. המסלול הפך לברירת המחדל של בני הציונות הדתית (כהן, 2012). השירות במסלול המחייב של ישיבות ההסדר הקשה על חיילים דתיים לאומיים לצאת לקורס קצינים ולהצטרף לדרג הפיקודי בצה"ל, כך שבשנים אלו מספר הקצינים הדתיים-לאומיים היה נמוך ביותר. בשנת 1988 מתוך קבוצת מתגייסים של 500 צעירים דתיים רק 20 (5%) יצאו לקורס קצונה, מספר חותמי הקבע עמד על חמישה (שקלאר, 1988).

לקראת סוף שנות השמונים החלו להישמע בשטח קולות הקוראים לשינוי חשיבה בציבור הדתי לאומי ולהשתלבות במערך הקצונה של צה"ל. קבוצת קצינים צעירים יצאה כנגד ישיבות ההסדר ובעד השתלבות במערך הקצונה של צה"ל. ביקורת זו הביאה להקמתה של המכינה הקדם-צבאית הראשונה ביישוב עלי שהציעה שנה של לימוד תורה בישיבה ולאחריה גיוס לצה"ל לשלוש שנים מלאות עם דחיפה לשירות בתפקידי קצונה וביחידות עילית (כהן, 2012). הקמת המכינה בעלי היוותה יריית פתיחה למהפכה הצבאית בציבור הדתי-לאומי ולתהליך ההדתה המסיבי שנמשך בצה"ל עד היום. ממכינה אחת בשנת 1988 גדל מספר המכינות לכ-35 בשנת 2010. כ-80% מבוגרי המכינות מתגייסים ליחידות לוחמות, מעל 40% ממשיכים לתפקידי פיקוד ומעל 20% ממשיכים

לתפקידי קבע ממושכים. כך הפכו המכונות לאחד הגורמים המעצבים בשדרת הפיקוד של צה"ל כיום (אבנשפנגר, 2011; הראל 2003).

יגיל-לוי (2013) מצביע על כך שהמהפכה הצבאית בקרב בני הציונות הדתית נגרמה משתי סיבות מרכזיות. הראשונה – אידיאולוגית-דתית ועל פיה ההשתלבות בדרגות הקצינה הזוטרות והבכירות מאפשרת לקצינים הדתיים להשפיע באופן יומיומי על הלך הרוח הרעיוני והרוחני בצה"ל. הסיבה השנייה היא פוליטית. כאמור, הצבא משמש סוכן חברות לחברה האזרחית, הבנה זו יצרה בקרב קובעי הדיעה בציונות הדתית את העידוד להשתלבות בצה"ל מתוך רצון להשתלבות עתידית בתפקידי מפתח במגזר הכללי. תפקידי מפתח אלו, יש לציין, פתוחים בדרך כלל לאלטיטה השלטת, כך שהשילוב באמצעות הזרוע הצבאית היא הדרך הפשוטה להיכנס למערך קבלת ההחלטות בדרגים הפוליטיים האזרחיים (ג'רבי, 1996; יגיל-לוי, 1993). בעקבות השפעותיה של המהפכה הצבאית בחברה הדתית לאומית, החל מאמצע שנות השמונים חלה עלייה ניכרת באחוז הדתיים הלאומיים ביחידות הקרביות, ובייחוד ביחידות העילית הקרביות. הצעירים הדתיים מוסיפים לשליחות הלאומית מימד תיאולוגי – ומדגישים במיוחד את השילוב עם החברה החילונית. ההתגייסות ההמונית ליחידות העילית הקפיץ את מעמדם של בני הציונות הדתית במסגרת הקצונה הזוטרה (לוי, 2007). השירות הצבאי הפך לכלי מוביליות חברתי משמעותי בקרב בני הציבור הדתי לאומי. בשנת 2010 היוו בוגרי המכונות הדתיות וישיבות ההסדר כ- 10% ממצבת הכוח הלוחם ביחידות העילית (לוי, 2010). בכוח הלוחם הכללי עלה מספרם של הלוחמים הדתיים-לאומיים מאחוזים בודדים בתחילת שנות השמונים לכ- 30% (כהן, 2002). אחוז הקצינים הדתיים עלה גם הוא באופן משמעותי מאז מהפיכת המכונות בסוף שנות ה-80. בעוד בשנת 1990 2.5% מכלל מסיימי קורס הקצינים חבשו כיפה בשנת 2008, 26% מתוך מסיימי קורס הקצינים היו דתיים (כהן, 2012). העלייה המשמעותית הזו בתוך עשור בלבד מלמדת על שינוי תפיסתי בקרב הציבור הדתי לאומי, ושופכת אור על יכולת המוביליות החברתית של ההשתתפות במסגרת הצבאית. חשוב להוסיף, כי מספרם היחסי של חובשי הכיפות הסרוגות בתפקידי קצונה זוטרים אינו עומד בקנה אחד עם מספרם היחסי בחברה שעומד על כ- 10% (מתוך נתוני הלמ"ס, 2013) מה שמעצים אף יותר את כוחם היחסי.

על אף המעמד המקודש-כמעט שנוצר בקרב הציבור הדתי-לאומי בישראל לצה"ל, העמדות הרווחות בציבור זה בקשר לגיוס נשים לממסד הצבאי שונה לחלוטין. אם גיוס גברים נחשב למצווה, אזי גיוס נשים נחשב לעבירה – טאבו שאין לחצותו (פריש וסטיפל, 2007). ההתנגדות לגיוס נשים מצד המחנה הדתי (חרדי וציוני-דתי כאחד) הופיעה עוד ערב קום המדינה. עם חקיקת חוק גיוס חובה, פרץ הויכוח ביתר שאת, הדתיים והחרדים בכנסת התנגדו בתקיפות לחיובן של נשים בגיוס. בסוף הדיון התקבלה פשרה לפיה נשים דתיות (יהודיות ושאינן יהודיות) יוכלו "להצהיר" כי השירות הצבאי מנוגד להשקפתן הדתית ולקבל פטור משירות. ההצהרה על אי שירות בצה"ל "מטעמי דת ומצפון" שנוסדה עם הקמת המדינה מהווה עד היום אבן דרך בתהליך ההשתלבות של נשים דתיות בצה"ל ובחברה האזרחית, כאשר למעלה משבעים אחוז מבוגרות החינוך הדתי-לאומי בוחרות באפשרות זו (כהן, 2002).

הסיבות להתנגדות נעו על ציר שבין הלכה להשקפה. בעוד החרדים התנגדו בעיקר מסיבות הלכתיות ובכך שההלכה אוסרת על נשים להשתתף במערך צבאי לוחם, הציונים-דתיים התנגדו בעיקר מסיבות השקפתיות - רוחניות: הם ראו בגיוס אלמנט שיגרום למצבים בעייתיים מבחינת התנהגות ומוסר. הסיבות ההלכתיות אותן מנו רבני ומובילי הדעה במגזר הדתי לאורך השנים, היו בין היתר:

- איסור על אישה להשתתף במלחמה משום שהדבר מנוגד ליכולותיה ולטבעה.
- איסור על לבישת בגדים גבריים לאישה, כולל כלים ייחודיים לגבר כמו כלי נשק, מטעמי צניעות.
- "כל-כבודה בת-מלך פנימה" – פסוק זה מתהילים (מ"ה, י"ד) מהווה אסמכתא לתביעה לצניעות מנשים, הכוללת חוסר עירוב בספירה הציבורית, וודאי שלא בשירות צבאי בו נורמות ההתנהגות וחוסר הצניעות אינם תואמים את המצופה מהתנהלותה של אישה יהודיה.
- אישה צריכה להיות תחת מרות אביה עד שתינשא ותחת מרות בעלה לאחר מכן, ואינה יכולה להיות תחת מרות של גבר זר (מפקד). קל וחומר לאחר נישואיה (פריש וסטופל, 2007; רוסמן-סטולן, 2006)

הסיבות לשלילת גיוס הנשים בציבור הדתי-לאומי, אם כן, אינן מבוססות על ידע הלכתי, אמפירי או מדעי, אלא בעיקר מתפיסות דתיות פטריאכליות. ההיררכיה הפטריאכלית נשענת על הנחת היסוד של שונות מבנית פיזית בין המינים. בעבר לכוח הפיזי הייתה חשיבות רבה בעצם ההישרדות היומיומית של שליטה במקורות מזון. הצורך בכוח פיזי הציב את הגברים בחוד החנית של הקבוצה האנושית. מנגנון עתיק יומין זה הוליד את החלוקה המסורתית לכך שתפקידה של האישה הוא בבית בעוד תפקידו של הגבר הוא בחוץ (נווה, 2010). גישה זו, לדידה של חנה נווה (2010) היא שמובילה את החוגים הדתיים לתפישת השירות הנשי בצה"ל כפסול. השילוב בין האתוס הצבאי שמקדש את דמות הגבר הלוחם לאתוס הדתי הוא שמוליד את ההתנגדות העמוקה להשתתפות נשים בצבא. עם השנים הפך נושא הגיוס לטאבו, והסיבות לשלילת הגיוס אינן נידונות כלל, אלא מתקבלות כעובדה מוגמרת (כהן, 1995).

על מנת למלא את הצורך של בוגרות החינוך הדתי-לאומי לתרומה לקהילה, לאור החינוך עליו גדלו שמדגיש ומקדש את ערך המדינה והמחויבות האישית למדינה וצרכיה, הוקם מוסד השירות הלאומי ונחקק בחוק בשנת 1953 (פריש וסטופל, 2007). חוק השירות הלאומי קבע מסגרת התנדבותית לסיוע אזרחי במגוון רחב של תחומים. הנשים המתגייסות במסגרת חוק השירות הלאומי מקיימות תקופת שירות של בין שנה לשנתיים. בניגוד להלך הרוח הרבני שאוסר את ההשתתפות במסגרת הצבאית, מסגרת השירות הלאומי קיבלה ומקבלת את ברכת הדרך מגדולי הרבנים בציבור הדתי-לאומי לאורך השנים (כהן, 1998).

על אף הטאבו והיחס השלילי הציבורי בנושא גיוס נשים לצה"ל, לאורך השנים ניתן לראות נציגות השתתפותית של נשים דתיות בצבא. חוד החנית בהובלת גיוס נשים דתיות לצה"ל היה בעשורים הקודמים הקיבוץ הדתי, אשר על אף התנגדות רבני המגזר הדתי עודד את בנותיו להתגייס לשירות בצה"ל (כהן, 1995). לאורך השנים נשמר אחוז המתגייסות מקרב הציבור הדתי-לאומי על

כ-15%. מרביתן בוגרות החינוך הממלכתי עיוני ובוגרות הקיבוץ הדתי. אחוז המתגייסות מקרב האולפנות, ספינת הדגל של החינוך הממלכתי דתי, עמדה במשך השנים על אחוזים בודדים בלבד (פריש וסטופל, 2007).

ואולם, עם התפתחות המהפכה הצבאית בקרב בני הציונות הדתית, ניתן לראות גם עלייה משמעותית באחוזי הגיוס אצל בנות המגזר הדתי לאומי. מאז שנות ה-90 עלה מספר הנשים הדתיות שהתגייסו לצבא, ובשנים האחרונות בין 20% ל-25% מבוגרות החינוך הממלכתי-דתי מתגייסות לצבא מדי שנה (לוטן וורגן, 2007). כלומר, כ-2000 נשים דתיות מתגייסות מדי שנה לצה"ל (פריש וסטופל, 2007). בשנים האחרונות ניתן לראות עלייה ניכרת גם בהתגייסות בוגרות אולפנות, שעד לאחרונה נמנעו כמעט כליל מגיוס לצה"ל והשתתפו בעיקר במסגרת השירות הלאומי.

חשוב לציין שעמדתו הרשמית של מנהל החינוך הדתי במשרד החינוך בהתאם לפסיקות רבני המגזר, היא שלילה מוחלטת של גיוס נשים לצה"ל. בהתאם לכך, חוזר מנכ"ל בנושא משנת 2000 שעניינו הכנה לשירות בצה"ל נכתב כי את תלמידות החינוך הממלכתי יש להכין לשירות משמעותי במסגרת השירות הלאומי. נשים המעוניינות בשירות צבאי יקבלו הכנה באופן פרטני וללא עידוד הנהלת בית הספר (חוזר מנכ"ל ירושלים תש"ס/4). מהנחיות אלו של מנהל החינוך הדתי עולה כי אין טיפול רשמי או עזרה בהכשרות ובליוי והכוונה של האישה הדתית המעוניינת בגיוס לצה"ל.

בד בבד עם העלייה בשיעור הנשים המתגייסות לצבא, חלחלה אל הציבור הדתי ההבנה שיש קבוצה לא מבוטלת של מתגייסות, ועל כן, גם אם לא ניתן לגיוס הכשר רבני, בכל זאת יש למצוא דרך לסייע למי שבחרות במסגרת זו. על רקע זה נפתחו מסגרות פרטיות לסיוע למתגייסות, ובהן עמותת "אלוה" המלווה את הנשים הדתיות משלבי המיון ליחידות השונות ועד לשחרורן מצה"ל. מסגרות נוספות שמלוות את המתגייסות הדתיות הן מדרשות ומכינות קדם צבאיות ייחודיות המשלבות לימודי קודש והכנה לשירות צבאי משמעותי בהתאם לרוח ההלכה. כמו כן, מכינות תוכניות אלה את המתגייסות לקונפליקטים הרבים ולסוגיות המורכבות בהן נתקלות החיילות הדתיות בעת שירותן הצבאי – החל מהמפגש הראשוני עם אוכלוסייה חילונית, דרך שירות מעורב בשל גברים ונשים וכלה בהתמודדות הפנים מגזרית עם הקהילה הדתית בכלל ועם חיילים דתיים בפרט (לוטן וורגן, 2007).

מחקרים רבים חוקרים את הקשר שבין קבוצות שונות בתוך המערך הצבאי וכיצד הקונפליקטים מייצרים זהויות ופרקטיקות בקרב קבוצות המיעוט השונות (בן-ארי, 2001; לומסקי-פדר, 2004; Kerbs, 2006; Yagil-levy, 2013). מחקרים אלה בוחנים אומנם את מערכות היחסים והקונפליקטים בין הקבוצות השונות, אך הם אינם בוחנים את מערכות היחסים הפנימיות בתוך אותן קבוצות. כלומר, ייתכן ובתוך קבוצת מיעוט ישנם כוחות שונים וקונפליקטים פנימיים ייחודיים שיוצרים הבניית זהות שונה. בחינה של קבוצת המיעוט הנשית-דתית בקרב הקצינים בצה"ל מחייבת בחינת עומק גם של היחסים הפנים קבוצתיים הן בתוך קבוצת המיעוט הנשית והן בקבוצת המיעוט הדתית. ייחודו של מחקר זה הוא בכך שמלבד היחסים שבין קבוצות השוליים השונות הוא בוחן גם את היחסים הפנים-קבוצתיים של כל קבוצה, קבוצת המיעוט הדתית בצה"ל

וקבוצת הנשים הקצינות, ואת ההשפעות הרבות והייחודיות של יחסים אלו על הבניית הזהות בקרב הקצינות הדתיות.

קצינות דתיות בצה"ל – מדיניות ונתונים

בשנים האחרונות, במקביל למדיניות הרשמית של צה"ל בפתיחת תפקידים בצמרת הקצונה הצה"לית עבור נשים ועידוד נשים להשתלבות בדרגות בכירות, בנה צה"ל מדיניות לעידוד גיוס נשים דתיות ולקידומן לתפקידי קצונה. בהתאם לרוח זו, בהחלטת ממשלה מה 28.7.13 נקבע כי על צה"ל לעודד את גיוס הנשים הדתיות. קביעת המדיניות לשילוב ועידוד נשים דתיות בצה"ל הביאה לעלייה משמעותית באחוזי הגיוס של דתיות לצה"ל. נתוני הגיוס לשנת 2012 מראים עלייה של כ-40% בגיוס הנשים לעומת שנת 2010 בה התגייסו 935 נשים דתיות (נתוני יוה"ל"ן 2013). במקביל למדיניות המטכ"ל לגיוס ועידוד נשים דתיות לגיוס בכלל ולתפקידי קצונה בפרט, הנתונים מראים כי שיעור היציאה לקצונה בקרב חיילות דתיות גבוה יותר משיעור היציאה של כלל הבנות בצה"ל. השיעור הכללי עומד על 6.9%, ואילו אחוז היציאה לקצונה בקרב החיילות הדתיות עומד על 7.5%. כלומר, הצעירות הדתיות שבוחרות להתגייס לצה"ל על אף הלך הרוח הציבורי והנורמות החברתיות של הקהילה ממנה הן הגיעו, הן בעלות שאיפה בולטת להתקדם במסלול הדרגות ולשרת שירות משמעותי (פריש וסטיפל, 2007; לוטן וולטר, 2007).

לאור מדיניות צה"ל לעידוד השתלבות נשים דתיות בצה"ל, ובעקבות הגידול במספר המתגייסות החל מסוף שנות ה-90, נפתחו בשנים האחרונות מגוון רחב של מסלולי גיוס עבור החיילות הדתיות: מסלול מורות חיילות של האגף לתרבות תורנית של משרד החינוך, מש"קיות הוראה, מסלולים ייעודיים בחיל המודיעין, שירות ייעודי כמדריכות גדנ"ע ומסלולים ייעודיים בחיל האוויר – כל אלה בנוסף לאפשרות להתגייס במסגרת הכללית למגוון התפקידים הפתוח בפני נשים בצה"ל (רוסמן-סטולן, 2006).

איתורן של החיילות הדתיות למסגרות השונות, גיוסן לצבא וליוויין נעשים בשיתוף עם עמותת "אלומה". משנת 2003 מפעילה "אלומה" את פרויקט "הבת הדתית הצה"ל", ובמסגרתו משרתות כיום בצבא כאלף חיילות. כמו כן, הוקם בצה"ל מדור "בת-חיל" שמטרתו לעודד את גיוס הבנות הדתיות בשיתוף עם עמותת "אלומה" (לוטן וולטר, 2007). במקביל לפעילות של עמותת "אלומה", פתחו בחילות השונים תקנים ייחודיים של מגייסות עבור המגזר הדתי לאומי, וכיום פועלות מגייסות בחיל המודיעין ובחיל האוויר. מטרת המגייסות הוא לאתר עוד בשלבי המיון הראשוניים חיילות בעלות פוטנציאל להשתלבות ביחידות השונות בחיילות ולתמוך בהן לאורך הדרך עד היציאה לקורס קצינים ולשיבוץן חזרה ביחידות השונות בחייל. לתפקיד המגייסות שובצו קצינות דתיות בדרגת סרן בוגרות החינוך הממלכתי דתי על מנת שיהיו משענת עבור החיילות והקצינות הדתיות.³

לאור הצורך בתמיכה דתית לקצינות ולחיילות הדתיות נפתח בשנים האחרונות תפקיד חדש ברבנות הצבאית בו משרתת קצינה דתית כתומכת במכלול התחומים הדתיים וההלכתיים של

³ מתוך ראיונות עם קצינות הגיוס בחיל האוויר ובחיל המודיעין.

הקצינות. תפקיד זה, המקביל לרב צבאי, בא לענות על הצורך בתמיכה הדתית עבור הקצינות הדתיות ובכדי לעודד אותן לשירות משמעותי ארוך יותר.

סיפורן של הקצינות הדתיות בצה"ל הוא סיפורה של קבוצת שוליים המייצרת ידע סוציולוגי ייחודי. פטרישה היל-קולינס (1990) ניתחה במחקרה את סיפורן של הנשים השחורות שעבדו שעזורות משק בית בבתי עשירים בארה"ב. במסקנותיה כתבה היל-קולינס כי על אף הקשרים החזקים עם ילדי המשפחות, נשים אלו ידעו תמיד כי הן אינן חלק אינטגרלי מאותן משפחות. היל-קולינס מכנה את את העמדה הנפשית של אותן נשים כ"זרות מבפנים" (outsider-within). נקודת המבט הייחודית הזו מאפשרת לנשים השחורות במחקרה של היל –קולינס לבחון את הסתירות הקיימות במוסד בו הן חיות ועובדות, ולפתח אידיאולוגיה והבניית זהות ייחודיים (Hill-Collins, 1990). בהתאם, גם בקרב הקצינות הדתיות בצה"ל ניתן לראות כי הזרות מבפנים מייצרת זהות ייחודית שנעה על ציר משולש של דת, מגדר וצבא. עבודת מחקר זו מטרתה לזהות את תהליך ההבנייה של זהות ייחודית זו. בהמשך לסקגי' (1997) שמציין כי נשים בעמדות מפתח בארגונים משפיעות בשלושה מעגלים שונים –המשפחה האישית שלהן, הקהילה אליה הן משתייכות והארגון בו הן עובדות –אבקש להראות כי במחקר זה כי הקצינות הדתיות פורצות דרך ברמה הקהילתית ובאפשרויות שהן פותחות בני הדור הצעיר של נשים דתיות. כמו כן, ברמת הארגון נראה שלקצינות הדתיות השפעה ייחודית כ"זרות מבפנים".

מעמדן של הקצינות הדתיות כמיעוט כפול – דתי ומגדרי – מוליד מערך אפיסטמי ייחודי של זהויות רבודות הנשענות על ספירות חיים שונות. במקביל לבחינת המיקום המבני של קצינות דתיות בתוך הארגון הצבאי, לכל אורך העבודה, אתייחס לנקודות הממשק של הקצינות הדתיות למבנים האתנו-מעמדיים השונים בחייהן על קווי התפר של מגדר-דת-צבא. למבנים אלו השלכה עצומה על הבניית הזהות הייחודית של קבוצת מחקר זו.

מתודולוגיה

בכדי לבחון את תהליך הבניית הזהות הייחודית של קצינות דתיות בצה"ל בנקודות הממשק שבין דת-מגדר-צבא, ננקטה במחקר זה שיטת מחקר איכותנית תוך מיקוד בכלי המתודולוגי של ראיונות עומק. הבחירה בשיטת מחקר זו ממשיכה את שיטת מחקרו של בר און (1999) לפיהם המחקר האיכותני החברתי מתמקד בניתוח תוכן ונרטיבים אשר משקפים תהליכים שעוברים על הפרט או בין פרטים בתוך אוכלוסייה. תהליכים אלה מאפשרים היקש לתהליכים חברתיים כלליים ורחבים יותר. תהליכים אלו, ברמת המיקרו, משקפים לעתים רבות תהליכים חברתיים ברמת המאקרו.

ההנחה הפנומנולוגית הינה שמציאות מיוצרת בתהליכי הפרשנות של תודעת מושאי המחקר, ולכן יש חשיבות רבה לתהליכים החברתיים בהם המשמעויות הללו נוצרות (גירץ, 1990; שקדי, 2003; Berg, 1998). הראיון מאפשר הצצה נדירה ובלתי תלויה באותם תהליכי פרשנות חברתיים. נוסף על כך, הבחירה בשיטת המחקר האיכותנית בעבודת מחקר זו קשורה באפיסטמולוגיה הפמיניסטית, אשר רלוונטית למחקר הנוכחי ומחייבת מבט ממוקד במכלול המשמעויות החברתיות, תרבותיות, פוליטיות והיסטוריות המעצבות את החוויה הנשית השלימה כפי שמוצגת במחקר הנוכחי (Stanley & Wise, 1990). בהקשר של עבודת מחקר זו חשוב להוסיף גם את ההיבט הדתי למכלול המשמעויות בעיצוב הזהות של קבוצת המחקר. בדומה לסטנלי וויס, גורסת אוקאלי (1986) כי מחקר המבקש להפוך התנסויות של נשים לתאוריה מחייב גילוי עצמי של המרואיינת ומתן אמון מלא במראיין. כלומר, מחקר בתחום הבניית זהות מחייב פיתוח מערכת יחסים אינטימית ורפלקסיבית בין המרואיינות למראיין. הדרך האולטימטיבית להשגת מטרות אלה, לדידה של אוקאלי (1986), טמונה בבחירה במתודולוגיה האיכותנית על פני הכמותית. נוסף על כך, ההתמקדות בתיאורים ובפרשנויות הסובייקטיביות כפי שהן עולות מעודיות הנשים עצמן עשוי להגביר את ההבנה של התנאים השונים בתוכם הן פועלות (Reinhartz, 1992). תהודת החוויות וההתנסויות, כמו גם הבנת מרכיבי הזהות השונים בקרב הקצינות הדתיות, מאפשרת חשיפה והענקת קול למצבן הייחודי האישי, קהילתי, חברתי ופוליטי של הקצינות הדתיות בחברה צבאית-גברית.

אוכלוסיית המחקר

במסגרת המחקר התקיימו שני סוגי ראיונות מובנים למחצה (semi-structured interview) כפי שיוסבר בהמשך. הסוג הראשון של הראיונות היה ראיונות עומק עם 15 נשים דתיות אשר שירתו כקצינות בעת שירותן הצבאי. לצורך המחקר אגדיר דתיות כבוגרות מערכת החינוך הממלכתית דתית וכנשים שמגדירות את עצמן עד היום כשומרות על אורח חיים דתי וכמשתייכות לקהילה ולמגזר הדתי בישראל. טווח הגילאים של המרואיינות נע בין 25-40, חלקן כבר השתחררו משירות הקבע וחלקן עדיין משרתות בתפקידי קצונה שונים. התמקדתי בנשים אשר שירתו במגוון תפקידים ובסביבות שירות שונות בחיללות שונים וטווח שירותן היה מעל שלוש שנים בשירות קבע. רוב הנשים המרואיינות היו בדרגת סרן ומעלה.

מוצאן של המרואיינות המרואיינות היה מגוון, ולא ניתן לשייך אותן למוצא מסויים. כמו כן, פריסת השיוך הגיאוגרפי של הקצינות הטרוגנית ביותר, בין אם מדובר במקומות יישוב כגון ערים, יישובים וקיבוצים ובין אם מדובר באיזור הגיאוגרפי ממנו מגיעות המרואיינות. עם זאת, רוב המרואיינות הן בנות המעמד הבינוני והבינוני-גבוה. כמו כן, רובן המכריע של המרואיינות היו בעלות השכלה אקדמית (בעלות תואר ראשון, לפחות). לכל אחת מהמרואיינות ניתן שם בדוי על מנת להגן על פרטיותן.

את אוכלוסיית המחקר גייסתי בשיטת מדגם "כדור השלג", כאשר כל מרואיינת הפנתה אותי למעגל הקצינות המוכרות לה. מאגר ראיונות העילית שערכתי, כפי שיפורט בהמשך, חשף אותי למעגל קצינות רחב יותר שאפשר מדגם מייצג וכמעט כולל של מגוון הקצינות. על אף שייתכן כי תמונת המחקר היא חלקית ניסיתי להביא במחקר זה את התפישות הסובייקטיביות של האינפורמנטיות כלשונן.

הסוג השני של הראיונות כלל "ראיונות עלית" (elite interviews), במסגרת ראיונות אלה דיברתי עם שלושה מנהלי תוכניות הכנה לצה"ל עבור חיילות דתיות, שתי מנהלות תוכניות בעמותת "אלומה" שמלווה חיילות וקצינות דתיות בצה"ל, שתי קצינות איתור ייעודיות למגזר הדתי מטעם חיילות המודיעין והאוויר ושתי קצינות ברבנות הצבאית שאחראיות על הטיפול בחיילות ובקצינות הדתיות. ראיונות אלה בוצעו אף הם בשיטת המחקר החצי מובנית ומטרתם הייתה להבין את הרקע ממנו צמחו הקצינות בהביטים השונים של חווית הגיוס והשירות שלהן. ראיונות אלו סיפקו את התשתית להבנת שדה המחקר ולבניית הראיון לנשואות המחקר- הקצינות הדתיות.

כלי המחקר

כלי המחקר אשר נבחר בעבודה זו, כפי שנכתב לעיל, הוא שימוש ב"ראיון מובנה למחצה" (semi-structured interview). ראיון מובנה למחצה הוא כלי שמטרתו לעגן תיאוריות סובייקטיביות באופן מובנה חלקית. כלומר, ראיון הבנוי מסדרת שאלות קבועות מראש אשר עשויות להשתנות במהלך הראיון בהתאם לדינמיקה שמתפתחת בו. השאלות הקבועות נועדו לשמש מסגרת כללית שמטרתה לנתב את הראיון לדיון בסוגיות הליבה המחקריות. היתרון המרכזי בשימוש בראיון חצי מובנה הוא היכולת לסטות מהמבנה הקבוע ובעזרת שיקול דעת להתעכב ולהעמיק בנושאים שלא בהכרח נלקחו בחשבון בעת ניסוח השאלון ויכולים לשפוך אור על סוגיות המחקר (Berg, 1998). ראיון מובנה למחצה במחקר אינו כמו ראיון עיתונאי. הראיון העיתונאי מניח שהמראיין יודע הכל ומנסה "להכריח" את המרואיין לומר דברים שאליהם לא תמיד התכוון. בראיון האתנוגרפי-סוציולוגי המראיין מאפשר למרואיין ללמד אותו (Leech, 2002). השאלון עצמו עסק והתייחס לנקודות הממשק בין הספירות השונות בחייהן של הקצינות בתחומי הדת, הפרופסיה והמגדר. שאלות לדוגמא מתוך הראיון המובנה למחצה היו: הרקע המשפחתי בו גדלת, הגורמים לבחירה בשירות בצה"ל, התמיכה המשפחתית בתהליך הגיוס, התמיכה הקהילתית לתהליך הגיוס, מערכת היחסים עם הקולגות הקצינים הדתיים בצה"ל, הבחירה

בשירות הקבע והיחס מצד המשפחה והקהילה, נקודות שפל במהלך השירות, נקודות חוזקה במהלך השירות.

תהליך ניתוח הראיונות

חלק זה של עבודת המחקר כלל מספר שלבים: לאחר המיפוי התיאורטי, בשלב הראשון של ניתוח הראיונות, תמללתי וקראתי את הראיונות בשלמותם. בשלב זה התגלתה תמונה של מגוון רחב של תפישות, חוויות ותיאורים בנוגע להבניית הזהות המרואיינות כקצינות דתיות. עם זאת, רב המשותף על השונה, והגעתי לריכוז של 30 תמות מרכזיות שעלו במהלך הראיונות. ההקשבה למשמעויות הסובייקטיביות שהעניקו המרואיינות לחוויותיהן כקצינות דתיות בצה"ל נעשתה בהתאם לגישת ה"תיאוריה המעוגנת בשדה" (grounded theory) (Glaser & Strauss, 1967). תאוריה זו שואפת להביא את נקודת המבט של הנחקרים תוך הגעה למימד הפרשני שהוא לב ליבו של ניתוח התוכן. על פי התאוריה המעוגנת בשדה, שדה המחקר נבנה על-ידי "לבנים" הבנויות מתפישות, מילים והסברים של המרואיינים עצמם (שקדי, 2003).

בשלב השני של ניתוח הראיונות סידרתי את התמות שעלו מתוך הראיונות לקטגוריות על. בשלב זה התגלתה תמונה מרתקת לפיה עיקרי בניית הזהות בקרב הקצינות הדתיות מתרכזות בשלוש ספירות מרכזיות: ספירת הדת והקהילה הדתית, ספירת הארגון הצבאי וספירת כינון הזהות מול החברה החילונית. בכל אחת משלושת הספירות אימצו הקצינות תבניות זהות ואסטרטגיות התמודדות שונות עם הקונפליקטים הקיימים באותה הספירה. בעקבות הבנה זו בניתי עץ משמעות שמופיע בתחילת פרק הממצאים. עץ המשמעות מרכז לתוכו בצורת משפך את התמות המרכזיות שעלו במהלך הראיונות שמובילות לקטגוריות העל, ואלו מובילות לשלושת הספירות המרכזיות בכינון הזהות של הקצינה הדתית בצ"הל. השלב השלישי איפוא היה ניתוח מחודש של הראיונות על בסיס קטגוריות העל ושלוש הספירות עליהן נשענות זהויות הקצינות. בניתוח מחודש זה ביקשתי לבחון כל ראיון משלוש זויות שונות, כל פעם בהתאם לספירה הנחקרת. כמו כן, בשלב זה קיבלתי אישוש לניתוח הקטגוריות מקורא שני.

הזווית הרפלקסיבית

רבות נכתב על כתיבה מתוך המרחב הביתי של החוקר – כאשר חוקר אינו עוסק בשדה מחקר מרוחק ממנו פיזית ו/או תרבותית, אלא בשדה מחקר קרוב אליו או שאליו הוא משייך (רוסמן-סטולן, 2006; אלאור 1998). נראה כי חלפו הימים בהם כתב החוקר על ה"אחר" בלבד מבלי לגעת ב"אני/אנחנו". בעידן הפוסט-מודרני, קיימת הסכמה בקרב חוקרים איכותניים כי לחקירת מרחב מוכר יש צדדים חיוביים כגון אמפתיה עם הנחקר אשר מעניקה תובנות וניתוח עומק שאינם אפשריים לזר גמור (McCracken, 1988).

במחקריו אודות העולם היהודי האורתודוקסי-אמריקאי הדגים היילמן (1973) כיצד ניתן להיות חוקר שהוא צופה-משתתף (participant-observer) ואת החשיבות שבהיותו של החוקר בן-בית בתרבות ובסביבה הנחקרת. היילמן הדגים כיצד ניתן להשתייך ברמות משתנות לקבוצה הנחקרת ובכל זאת להתייחס אליה מבחוץ ולחקור אותה כבן-בית המתנהג כזר (native-as-stranger). לדידו של היילמן, לעיתים חוקר הנחשב חלק מהקהילה הנחקרת יכול לגלות עליה מה שחוקר חיצוני לא יוכל כיוון שביכולתו לדעת אילו שאלות לשאול והיכן לחפש תשובות.

במובן מסויים, השדה הנחקר הוא אכן שדה הבית שלי. אני חברה בקבוצת-העל של הנחקרים, קרי הציונות הדתית, ואין להתעלם מכך. כמוהם אני יהודיה מאמינה ושומרת מצוות. עולם ההתייחסות שלנו דומה ואני מבינה את עולם האסוציאציות שלהם. עם זאת, לצד השתייכותי באופן כללי לציונות הדתית, במובנים רבים לא הייתי בת-בית בשדה הנחקר. באופן אישי מעולם לא שירתתי בצה"ל. כרוב בנות המגזר הדתי-לאומי שירתתי שנתיים במסגרת השירות הלאומי. על אף היכרותי עם קצינות דתיות רבות, ועל אף השיח הפנים-דתי המשותף עמן אינני מכירה מקרוב את עולם המושגים והחוויית הצבאיות, עובדה שסייעה לי לראות את הנושא גם מנקודת מבט חיצונית לנושא המחקר.

האם נשארתי אובייקטיבית לחלוטין בהתייחסותי ל קצינות הדתיות ולעולמן? מובן שלא. בעולם המושגים הפוסט-מודרני ברור לכל כי אין באפשרותו של החוקר להיות "אובייקטיבי". עם זאת, השתדלתי להיות ערה ל כך שאמונותי הדתיות והאידיאולוגיות משפיעות על עבודתי, והשתדלתי למנף את היכרותי המעמיקה עם עולמן של המרואיינות לטובת מחקר מעמיק יותר. בבואי לראיין את הקצינות, המכנה המשותף שלנו העניק אווירה נינוחה יותר בזמן הראיון, ואני מניחה שגם תרם לפתיחות ן. עם זאת, השתדלתי לא להסתפק בתשובות שהסתמכו על עולם מושגים משותף והרביתי לבקש הסברים מפורטים בכדי לקבל תמונה טובה יותר של עולמן ן של המרואיינות. נותר לי לקוות שהצלחתי להציג נקודת מבט מעמיקה ואובייקטיבית ככל הניתן.

ממצאים

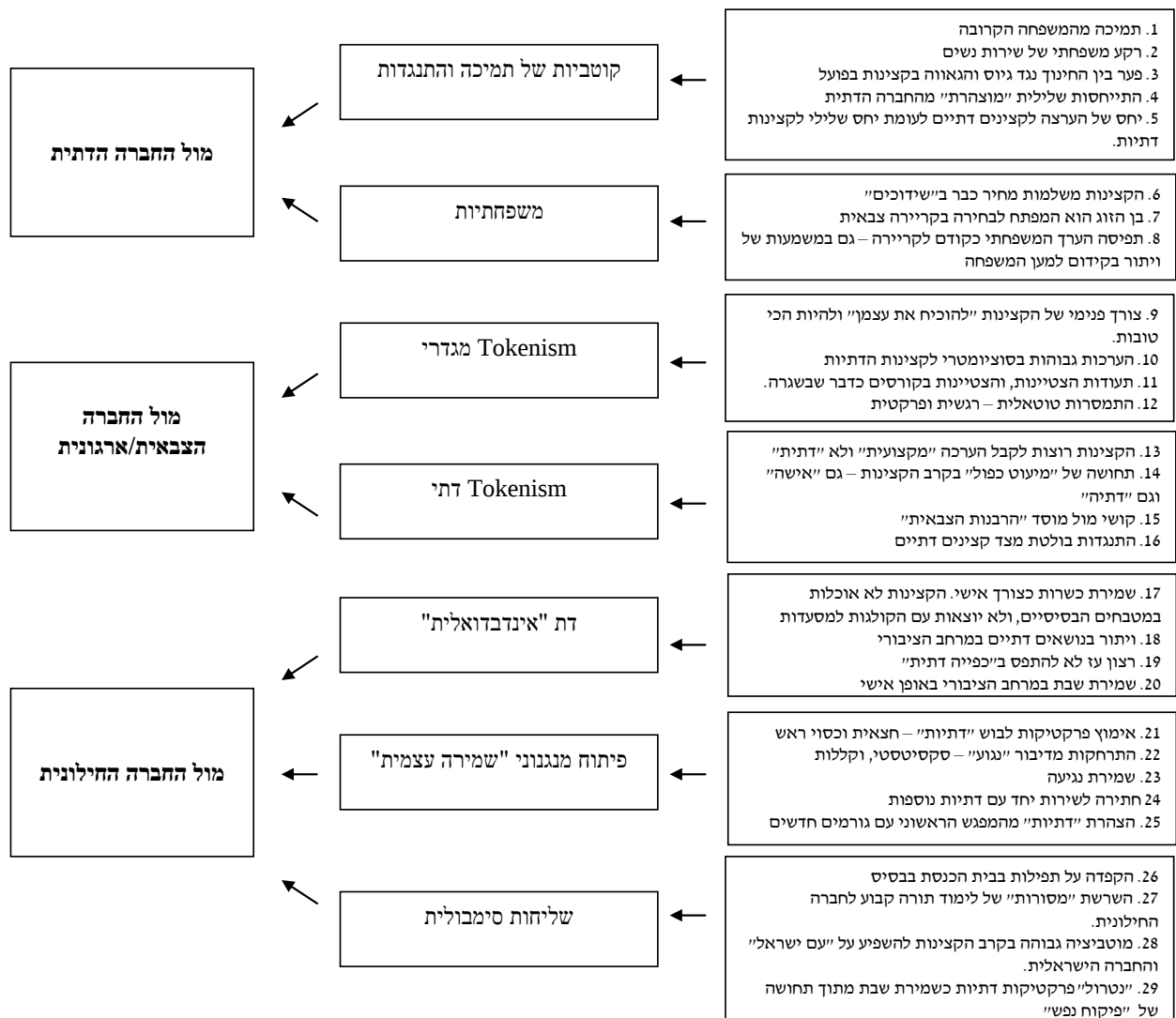
מחקר זה ביקש לבדוק את מנגנון כינון הזהות של הקצינות הדתיות כקבוצה ייחודית הן בחברה הדתית-לאומית והן בחברה החילונית הכללית במדינת ישראל. מתוך הממצאים עולה כי ייחודיותה של קבוצת מחקר זו נובעת מהצורך לחוות ולהתמודד עם המפגש היומיומי בין זהויותיהן השונות – הזהות הדתית, המגדרית, המעמדית והפרופסיונאלית. יחסי הגומלין שבין הזהויות השונות יוצרות נקודות קונפליקט תמידיות שמחייבות את הקצינות הללו להתמודד על מנת לכוון לעצמן זהות עצמית קוהרנטית בעיני רוחן. המפגש של קבוצת נשים זו עם התרבות הגברית, הצעירה והחילונית בצה"ל מייצר קונפליקטים זהותיים ודפוסי התנהגות ייחודיים שהקצינות מאמצות לעצמן במהלך כינון הזהות שלהן ובניסיון שלהם לפתור את הקונפליקטים הזהותיים הללו. מסגרת העבודה בצה"ל חושפת את האישה הדתית לקונפליקטים זהותיים שלא בהכרח קיימים במפגשים מקצועיים בחברה הכללית (לדוגמא, עבודה של שבעה ימים בשבוע כולל עבודה בשבת, לבישת מדים ועבודה בארגון גברי במהותו) ואשר מחייבים דפוסי פעולה והתמודדות ייחודיים.

מתוך ממצאי המחקר עולה כי בקרב הקצינות הדתיות קיימות שלוש ספירות של קונפליקטים זהותיים איתן נאלצות הקצינות להתמודד במהלך תהליך כינון הזהות שלהן. ספירת קונפליקט הזהות הראשונה היא מעגל ההתייחסות לחברה הדתית ממנה צמחו הקצינות. ספירת הקונפליקט הזו כוללת את המתחים המובנים שבין הקצינות לקהילה בה הן גדלו ובעיקר בין הבחירה הפרופסיונאלית שלהן לבין הערכים האידיאולוגיים אליהן מחנכת ומטיפה החברה הדתית-לאומית בישראל.

ספירת הקונפליקט השנייה היא המעגל הארגוני אליו משתייכות הקצינות. כינון הזהות בספירה הארגונית-צבאית כוללת בתוכה את ההתמודדות עם הקונפליקטים הזהותיים של הקצינות הדתיות כמיעוט כפול. מיעוט כפול זה בא לידי ביטוי הן בהיבט המגדרי כנשים בתוך מערכת גברית והן בהיבט הדתי כמיעוט דתי בתוך מערכת בעלת אופי חברתי חילוני. מעגלי ההתמודדות בספירה זו סובבים בעיקר סביב הזהות הפרופסיונאלית-מעמדית והמגדרית של הקצינות. הספירה השלישית היא הקונפליקטים הזהותיים שחווות הקצינות הדתיות מול החברה החילונית איתה הם נפגשות בדמות קולגות לעבודה. מעגל זה כולל בתוכו את ההתמודדות של הקצינות עם החשיפה הראשונית לתרבות ערכית שונה מזו שבה התחנכו. המעבר מעולם נפרד מגדרית בו גדלו בתקופת לימודיהם בבתי הספר לעולם גברי ומעורב בו הן נדרשות לפעול במיטבן, ההתמודדות הזהותית עם הקולגות החילוניים, תחושת הייצוג התמידית - כל אלה הם חלק מהקונפליקטים איתם מתמודדות הקצינות בספירה זו.

נקודות הממשק שבין שלושת ספירות כינון הזהות של הקצינות הדתיות יוצרות מאבק זהותי שנע על הציר של דת-מגדר-צבא. בניסיון להתמודד עם הקונפליקטים שמייצרות הספירות השונות בונות לעצמן הקצינות זהות ייחודית ומורכבת. שלושת הספירות של כינון הזהות של הקצינות הדתיות מול החברה הדתית, מול החברה הצבאית-ארגונית ומול החברה החילונית באות לידי ביטוי במגוון תמות שעלו במהלך הראיונות ואשר סווגו לקטגוריות-על כפי שניתן לראות בתרשים

להלן. בפרק הממצאים אנתח כל אחת מקטגוריות העל ואדגים את תהליך כינון הזהות של הקצינות בכל ספירה.

ספירה ראשונה - כינון זהות מול החברה הדתית

מניתוח הממצאים עולה כי המעגל הראשון בספירת הקונפליקטים שמרכיבים את זהות הקצינות הדתיות היא הזהות שנבנית מול החברה הדתית ממנה הם צמחו. לספירה זו השפעה עצומה על כינון הזהות של הקצינות שכן זוהי קבוצת השיוך הראשונית והבסיסית ביותר שלהן, כור מחצבתם החברתי-סוציולוגי, החברה הדתית-לאומית בישראל.

החברה הדתית-לאומית הינה חברה שמשלבת בתוכה את ערכי התורה והמדינה: מצד אחד, הקפדה על הדת וההלכה ובתוכם קיום מצוות התורה, ומצד שני נאמנות והשתלבות מלאה בחברה הישראלית הכוללת גיוס לצה"ל ושירות בכל מגוון תחומי המדינה. כאמור, החברה הדתית מקדשת את ערך השירות הצבאי אך נקודת המוצא היא שהשירות ראוי לגברים בלבד (כהן, 1993).

כינון הזהות של הקצינות מול החברה הדתית מתבטא בשני מישורים מרכזיים: המישור הראשון הוא היחס האמביוולנטי שמקבלות הקצינות מצד הקהילה הדתית, יחס שנע על מנעד רחב של התנגדות וסלידה מחד וגאווה מאידך. ההתנגדות והסלידה נובעות מהיחס הבסיסי המתנגד של החברה הדתית-לאומית כלפי שירות בנות דתיות בצה"ל הנובע מכמה סיבות ביניהן החשש לפגיעה בצניעותן במהלך ההתערות עם החברה החילונית בצבא והאיסור ההלכתי להשתתפות נשים בלחימה (פריש וסטופל, 2000). הגאווה, מאידך, נובעת מהחיבור העמוק של הציבור הדתי למדינה והיחס הנעלה והמקודש כלפי צה"ל וחשיבות השירות למען המדינה (ברמנסון, 1986). אמביוולנטיות זו יוצרת קוטביות של תמיכה והתנגדות בו זמנית כלפי הקצינות הדתיות שמצד אחד עומדות מול ביקורת חברתית מגזרית על שירותן ומצד שני הופכות לסמל ולמודל חיקוי. המישור השני בכינון הזהות מול החברה הדתית הוא המשפחתיות. הרקע המשפחתי ממנו מגיעות הקצינות והסטטוס המשפחתי אליו הן שואפות או שבו הן נמצאות (נשואות או רווקות) מהווה גורם משמעותי בכינון הזהות של הקצינה הדתית ובקבלת ההחלטות על אופי שירותה המקצועי. ערכי המשפחה, כפי שהם מתבטאים באורח החיים הדתי לאומי, הבאים לידי ביטוי במקומה של האישה במשפחה ובתפקידיה בחינוך הילדים עלו בממצאים כגורם מרכזי בכינון הזהות של הקצינות מול החברה הדתית, כפי שאדגים להלן.

קוטביות של תמיכה והתנגדות

כאמור, אחד ממוקדי ההתמודדות העיקריים של הקצינות הדתיות הוא אל מול קהילת המקור שלהן, החברה הדתית-לאומית, אשר באופן פורמלי מצהירה על התנגדותה לגיוסן של נשים לצה"ל, אך מאידך מייחסת חשיבות רבה ואף קדושה מיסטית לשירות הצבאי ולתרומה למדינה.

עמדתו המסורתית-הלכתית של הממסד הרבני-ציוני ככלל היא שהגיוס לצה"ל הוא מקודש. החברה הדתית הלאומית בישראל רואה בשירות בצה"ל חלק ממהלך הגאולה של עם ישראל בארצו, ולכן ההשתתפות במערך הלוחם ותומך הלחימה הם ערך עליון בעיניו (כהן, 2005). החל משנות ה-90 חל בצה"ל תהליך רחב של "הדתה", ועידוד הרבנים והדחיפה הקהילתית, יחד עם התפתחות המכינות הקדם צבאיות, הביאו לפריחה במעמד הקצונה בציבור הדתי-לאומי. בשנים אלו יותר ויותר גברים דתיים השתלבו בדרגות הקצונה השונות במארג הצבאי. אחוזי ההשתתפות של חיילים דתיים בקורס הקצינים זינקו עד שבמספר קורס סיום הגיע אחוז הקצינים הדתיים לכמעט 50%, מספר גבוה בהרבה מאחוזם היחסי מכלל אזרחי ישראל (יגיל-לוי, 2013). מאידך גיסא, אותו ממסד רבני שולל ביתר שאת את השתלבות הנשים הדתיות במערך השירות בצה"ל. מדובר ב-intra conflict של המגזר הדתי לאומי, כך מצד אחד ישנו עידוד לגיוס ומצד שני שלילת הגיוס לקבוצה מגדרית שלמה מתוך הקולקטיב הדתי. הבסיס לשלילת גיוס הנשים הוא רוחני במהותו, המקור ההלכתי עליו הוא נשען הוא קביעת הגמרא כי "דרכו של איש לעשות מלחמה ואין דרכה של אישה לעשות מלחמה" (קידושין דף ב' עמוד ב'). אם כן, הסברה הפורמלית המרכזית לאי הגיוס הוא הבדל מהותני, כביכול, בין נפש האיש לנפש האישה וההשפעה הרוחנית

של המסגרת הגברית- צבאית על נפש האישה (רוסמן-סטולן, 2000). מתוך כך בשנת 1971 הוקם מפעל השירות הלאומי בישראל שמהווה עד היום מסגרת חלופית לשירות צבאי עבור בעלי פטור (כהן, 1998). עם השנים התחזק מעמדו של מפעל השירות הלאומי – והיום הוא הפך מעין טאבו כאשר ברירת המחדל של בנות דתיות הוא שירות לאומי ולא שירות צבאי (כהן, 2005). על אף עמדתה הרשמית והמוצהרת של החברה הדתית-לאומית נגד גיוס הנשים בשנים האחרונות ניתן לזהות קול חדש בקרב קבוצת רבנים שאינו שולל על הסף את גיוס הנשים הדתיות ושילובם במערכי השירות הצבאי השונים, אך קול רבני זה אינו דומיננטי ואינו הזרם המרכזי של רבני המגזר. כמו כן, בשנים האחרונות הוקם ארגון "אלומה" אשר בשיתוף עם צה"ל פועל לעידוד הגיוס בקרב נשים דתיות. הארגון מלווה את הנשים, הן רוחניות והן מעשית, החל משלבי המיון לחיילות השונים, דרך מהלך השירות עצמו וכלה בשחרור מצה"ל (כהן, 2006). ממצאי המחקר עולה כי לעתים רבות שימש הארגון גב ואוזן קשבת שהיו מהותיים ביותר עבור הקצינות.

ממצאי המחקר עולה כי נשים שבחרות לשרת בצה"ל זוכות לגינוי חברתי מגורמים פורמליים אשר מגבים את מערכת החינוך שבחרת לרוב לעודד שירות לאומי ולהביע התנגדות לשירות הצבאי. חלק מבתי הספר אף לא מאפשרים כניסה של גורמים צבאיים שיספרו לבנות על אפשרויות הגיוס. מאידך, יש לציין, קיימים בתי ספר שאינם נוקטים עמדה כה ברורה ומאפשרים לבנות לבחור בין שירות לאומי לגיוס לצבא. עם זאת, המסגרות הדתיות שמעודדות באופן ישיר את תלמידותיהן להתגייס לצבא על פני שירות לאומי הן בודדות ביותר. הקצינות הדתיות מספרות כי לעתים הופעלו עליהן לחצים כבדים לוותר על הגיוס, חלקן סיפרו על תחושה של אכזבה מצד הקהילה ובית הספר כאשר החליטו להתגייס. כך מספרת שרה:

"בביתה י"ב המורה הייתה שולחת אלי כל יום מישהי עם 20 שאלות לנסיעות כדי שאסע להצהיר [הצהרה על דת בפני בית הדין הרבני לשם פטור משירות צבאי מטעמי דת]. המורים נורא כעסו עלי – לא הבינו למה אני עושה את זה לעצמי. כולם אמרו לי: 'את מכניסה את עצמך לגוב אריות, אף אחד לא ירצה להתחתן איתך' ועוד כל מיני הפחדות... היה שלב שכבר ממש החלטתי לוותר על השירות הצבאי."

בראיונות עם הקצינות עלה כי הסיבות להתנגדות לגיוס היו לרוב חברתיות ורוחניות ולא בהכרח הלכתיות. כמו כן, נראה כי חלק מן המניעים הם רגשיים ולא בהכרח רציונאליים, וכך העידה סיון:

"הייתי הבחורה הראשונה ביישוב שלי שהתגייסה. ההורים שלי מאוד התנגדו לגיוס, אבל קיבלו את הבחירה שלי. ההתנגדות המרכזית הייתה סביב החתונה והתפקיד. אמרו לי שיהיה לי קשה להתחתן, שאף בחור לא ירצה להתחתן עם מישהי שהייתה בצבא, שאני הולכת להגיש למפקדים תה במשך שנתיים, ובשירות לאומי יש תפקידים משמעותיים יותר."

כפי שעולה מהציטוט שלעיל, שני הגורמים המרכזיים ש בטאה הקהילה הדתית כנגד גיוסן של הקצינות היו, אם כן, ההשפעה על הקמת משפחה ואופי התפקיד בצה"ל. ההתנגדות, כפי שניתן

להבחין, נובעת ממקבץ של סטיגמות חברתיות על עתידה של החיילת הן בהקשר הפרופסיונאלי והן בהקשר המשפחתי. בניגוד לעמדה ההלכתית של רבני המגזר הדתי לאומי שאוסרים את גיוס הנשים על בסיס הלכתי, החוויה שחווי הקצינות מהחברה סביבם בפועל היא התנגדות חברתית-ערכית ולא דווקא הלכתית. ההתייחסות הציבורית במגזר היא למשמעות האישית של הגיוס עבור החיילת ולהשלכות החברתיות של הגיוס ופחות על ההיבט של עבירה על איסור תורה. כיוון שמדובר במשמעות פרופסיונאלית-משפחתית, הקצינות יכולות להפריח את אותן התניות שקיבעה החברה. כלומר, ברגע שקצינה מתחתנת או מגיעה לתפקיד משמעותי שאינו "מזיגת תה" בצבא, הסטיגמה החברתית כולה עומדת בסימן שאלה. כאשר הקצינות שוברות את התבנית והתשתית להתנגדות לגיוס מתגלה תחושת הגאווה שקשורה במימד הקדושה המיסטי כלפי השירות בצה"ל המקובע גם הוא במכלול ההתניות החברתיות של הציבור הדתי לאומי. כלומר, הפרחת ההתניה הראשונית של התנגדות לגיוס יוצרת את האמביוולנטיות והקוטביות הרגשית כלפי הקצינות. מצד אחד, ההתנגדות הקיומית לעצם הגיוס מושרשת על-ידי ההתניות הקיימות, ומאידך ההפרחה של אותן התניות על-ידי תפקיד משמעותי יוצרת גאווה בקרב הציבור.

הממצאים אכן מראים שדווקא המשך השירות של הקצינות בשירות קבע והיציאה לקצונה הוא זה שהקל את היחס של הקהילה כלפיהם. על-פי עדותן של קצינות רבות קורס הקצינים היווה נקודה של שינוי תפיסתי של הקהילה כלפיהן, כמו גם שלהן כלפי עצמן. עם הצלחתן בתפקיד, הן נתפסו כ'רציניות', ולא כ'מי שמפנה עורף לחינוך עליה היא גדלה'. היציאה לקצונה נתנה את "חותמת הכשרות" לכך שהגיוס היה משמעותי כפי שמשמע מדברה של יפעת:

"יצאתי לקצונה כי רציתי להרחיב את מעגלי ההשפעה שלי. שנתיים היו נראות לי זמן קצר מדי... דווקא ביציאה לקצונה התגובות כבר היו אחרות. הרגשתי שהחברה משדרת לי שאם כבר התגייסתי שלפחות זה יהיה ברצינות... כל האמירות לפני הגיוס של 'את הולכת לצבא ורק תגישי תה' התבדו. אני קצינה... ההורים שלי כבר ממש התגאו. וגם מהקהילה קיבלתי פתאום יחס של כבוד."

תיאוריות פמיניסטיות מסבירות כי שילובן של נשים בתפקידים בעלי עוצמה משפיע בשלושה מעגלים שונים – המעגל המשפחתי, הקהילתי והארגוני של האישה (סקג', 1997). בהיבט זה, שילובן של הקצינות הדתיות בתפקידים שונים בצה"ל משפיע באופן מובהק על החברה הדתית שנאלצת להתמודד עם תבניות חשיבה היסטוריות. ההתנגשות בין שני ערכים של התנגדות וגאווה מייצרות שני תהליכים מקבילים. התהליך הראשון אותו מייצר מפגש הערכים של ההתנגדות והגאווה הוא ההעצמה ופיתוח המסוגלות העצמית שהוא יוצר בקרב הקצינות הדתיות. הגושפנקא, בדמות תחושת הגאווה, שמקבלות הקצינות הדתיות על הבחירות הבלתי-קונבנציונאליות שלהן בגיוס לצה"ל מאפשרות העצמה של דור נשים חדש בקרב הציבור הדתי-לאומי. התהליך השני שמתרחש במקביל הינו תהליך ההכלה והקבלה של הקצינות הדתיות. תהליך הדרגתי זה מהווה פריצת דרך של הקצינות הדתיות בשינוי תבניות החשיבה הקהילתית-דתית. פריצת הדרך של הקצינות הדתיות יכול להוות נקודת פתיחה לתהליך של שינוי מהותי במעמדה של האישה בקהילה הדתית.

חלק מן הדואליות ביחס לקצינות הדתיות, כפי שעולה מן הממצאים, הוא הלחצים הסותרים ותופעת ה- double standard כלפיהן. על אף הגאווה המוסווית הקיימת, הלך הרוח הכללי וההתנהלות המוצהרת בקרב ראשי המגזר הדתי-לאומי היא שלילה כוללת של הליך הגיוס כולו והקצונה בפרט. ההתנגדות המוצהרת כלפי הקצינות הדתיות מלווה באמביוולנטיות גדולה. נראה כי קיים פער גדול בין ההצהרה והגינוי הרשמי לבין הגאווה בקצינות בפועל. קצינות רבות ציינו שדווקא הקוטביות הזו, הגאווה שמסתתרת מאחורי הגינוי, היא זו שדחפה אותם להמשיך במסלול הצבאי ונתנה להם את תחושת החיבור לקהילה. באופן מעניין דווקא הגאווה המוסתרת היא זו שדוחפת את הקצינות להשלים את התהליך אותו הן החלו, תהליך שייתכן ויהפוך למהפכה מגדרית של ממש בקרב המגזר הדתי-לאומי. ציטוט דבריהן של עופרה ואבישג מדגים את הדואליות המדוברת:

"יש אמביוולנטיות גדולה ביחס של הקהילה לחיילות וקצינות דתיות. אני ממש הרגשתי שבפניי אומרים לי 'בשביל מה את עושה את זה... למה את צריכה את זה', ומאחורי הגב שלי אני רואה את חיוכיי הגאווה."

"בהתחלה הרגשתי שבוחנים אותי. לא כל-כך ידעו איך לאכול אותי. היום היחס בקהילה כלפיי הוא של גאווה- מסתכלים עלי ואומרים: 'את הבת שלי אני לא אשלח לצבא... אבל כל הכבוד על מה שאת עושה'."

מדבריהן של הקצינות ניתן לחוש את תחושת המסוגלות שנותנת הגאווה המוסתרת לקצינות. תחושת המסוגלות הזו היא שמאפשרת לקצינות לבנות את אסטרטגיית ההתמודדות שלהן עם הקונפליקט הזהותי עם הקהילה ממנה הם הגיעו ואלה הן משתייכות.

אספקט נוסף של המוסר הכפול של המגזר הדתי כלפי הקצינות מתבטא ביחס השונה בין קצינים גברים לקצינות. ביחס הפוך להתנגדות המוצהרת כלפי הקצינות הקצינות מדגישות את יחס ההערצה לקצינים הדתיים במגזר הדתי. כלומר, הקהילה הדתית שמעריצה ומהללת את הקצין הדתי משדרת במקביל יחס של סלידה מהקצינה הדתית. הקצינות מספרות על מודלים שונים בקרב קהילות לתמיכה ועזרה לנשות קצינים גברים בשירות קבע בעוד המודעות הסביבתית אליהן כקצינות דתיות נמוכה הרבה יותר. אבישג מוסיפה:

"החברה הדתית מקבלת בברכה מ"פ דתי. אף אחד לא שואל או שופט אותו על הוויתור המשפחתי. מ"פ דתי זה איד יאל. מעריצים אותו. כשמדובר בקצינה – פתאום זה נתפס כדבר שלילי..."

מדברי הקצינה ניתן לראות כי בחברה הדתית קיים double standard מובנה ביחס שבין קצינים גברים לקצינות נשים. בעוד הקצינים מקבלים יחס של הערצה ותמיכה מנשותיהן, הקצינות

הדתיות לא רק שאינן מקבלות תמיכה קהילתית, אלא אף רואים את הבחירות הפרופסיונאליות שלהן בצורה שלילית. ניתן לשמוע מקולה של אבישג את המחאה העדינה על הקהילה הדתית-לאומית אליה היא משתייכת. שלא כמו האמביוולנטיות של הגאווה וההתנגדות נראה כי במאבק הסמוי של הקצינות הדתיות להכרה זהה לזו של הקצינים הגברים ניצני מהפכה עדיין לא החלו להראות בשטח.

אספקט נוסף של המנעד הרחב של דואליות של תמיכה והתנגדות שחוות הקצינות הוא אופי הקהילה ביישוב המוצא של הקצינות. מהממצאים עולה כי קיימים הבדלים ביחס לקצינות בין יישובים ומאפיינים קהילתיים שונים. על-פי עדות הקצינות ישנן קהילות, בעיקר בערים הגדולות ובקהילות ממוצא אנגלוסקסי, שמקבלות את הגיוס בצורה פשוטה יותר ואף אוהדת. כמו כן, הקצינות הצעירות יותר מציירות שהן מרגישות שינוי אווירה כללי בקרב הקהילה הדתית. הן מציירות כי בשנים האחרונות יש יותר קבלה של נשים שמתגייסות, והתופעה הופכת פחות שולית ויותר מקובלת. תחושה זו מקבלת אישוש מנתוני הגיוס לצה"ל שאכן מוכיחים כי בשנים האחרונות חל גידול משמעותי במספר המתגייסות הדתיות לצה"ל (לוטן וולרט, 2007). כאמור, הצטברות המקרים של גיוס נשים יוצרת אפקט מצטבר של כרסום איטי במיתוסים החברתיים שהתקבעו לאורך השנים בקרב הציבור הדתי לאומי.

מול הלחצים הסותרים, ה- double standard והיחס המורכב של הקהילה הדתית-לאומית ניתן להבחין בשתי אסטרטגיות התמודדות מרכזיות של הקצינות הדתיות. אסטרטגיית ההתמודדות הראשונה היא התעלמות. קצינות רבות חזרו על כך שהן אינן מתייחסות להצהרות ולאמירות מצד הקהילה. נתקלנו רבות בתשובות כגון תשובתה של ריקי:

"אני לא חיה ככה, את הבחירות שלי אני לא מקבלת לפי מה שאומרים. למי שלא מתאים זה בעיה שלו".

באסטרטגיית ההתעלמות בוחרות הקצינות לסנן את היחס המורכב של הקהילה כלפיהן. הן בוחרות שלא לראות את הביקורת ומעדיפות לראות את הצדדים התומכים בהחלטות הפרופסיונאליות שלהן. אסטרטגיית ההתעלמות היא אסטרטגיה שניתן לכוונתה "שקטה", שכן היא מבוססת על התחמקות מהבעיה. הקצינות שבוחרות באסטרטגיה זו בוחרות להתייחס לעצמן כפרט שבוחר עבור עצמו ולא כמובילות דרך ומהפכה עבור ציבור הנשים בקרב המגזר הדתי לאומי.

לעומת האסטרטגיה השקטה של ההתעלמות ניתן לזהות מתוך הממצאים אסטרטגיית התמודדות נוספת של הדגשת הפן האידיאולוגי של ההתגייסות לצבא. נראה כי אסטרטגיה זו מטרתה לתת מענה הולם לטענה הרווחת כלפי הקצינות לפיה תפקידן בצבא יהיה 'להגיש תה'. על-ידי נתינת משקל משמעותי ל פן האידיאולוגי שבגיוס ולמשמעות התרומה שלהן כנשות מקצוע נותנות הקצינות מענה ופיתרון לאחד מגורמי ההתנגדות המרכזיים לגיוס. באסטרטגיה זו בוחרות הקצינות להתמודד ולמחות על היחס הקהילתי אליהן כאל ילדות קטנות, או כפי שהן מכוונות לעתים קרובות "בנות"⁴. דרך ההצלחה, הקידום לתפקידי קצונה והשירות המשמעותי בצה"ל חושפות הקצינות את

⁴ בהקשר זה ניתן לראות את הציטוט הפותח בפרק המבוא בו מתייחס הדובר לבעיית ה"בנות" המתגייסות לצה"ל.

הסטנדטרט הכפול לו הן זוכות מחד, ומאידך הן מפריחות את תבניות החשיבה עליהן נשענים הטיעונים כנגדם. כך ניתן לשמוע גם מדבריה של סיון :

"הבחירה שלי להתגייס הגיעה מרצון עמוק להיות חלק מעם ישראל"

– ידעתי שהתרומה שלי תהיה משמעותית יותר מאשר בשירות

לאומי."

מהדברים עולה כי בניגוד לאסטרטגיית טגייט ההתעלמות, אסטרטגיית האיד יאולוגיה היא אסטרטגיה גלויה. לאסטרטגיה זו שני רבדים – הרובד הראשון והנגלה הוא הבחירה של הקצינות בתהליך של ההעצמה אישית. הקצינות בוחרות להתמודד עם המוסר הכפול בדרך על עמידה עקרונית בדרך בה הן בחרו. הרובד הסמוי של אסטרטגיה זו הוא בפריצת הדרך המגדרית אותה מובילות הקצינות הדתיות. הקצינות בוחרות בצורה מודעת להוביל מהלך משמעותי של שינוי תפיסתי בקרב הציבור ממנו הן מגיעות. הן בוחרות להוכיח כי הן אינן ילדות (או כפי שהן מכונות לעיתים קרובות "בנות") ש' מגישות תה', אלא בוחרות בתפקידים משמעותיים המציבים אותן בשורה אחת עם הקצינים הגברים.

משפחתיות

מהממצאים עולה כי להוכחת נאמנותה של הקצינה הדתית כלפי ערכי המשפחה ולמרכזיותם בהוויתה יש חלק חשוב בתהליך כינון זהותה הפרופסיונאלית ובהתמודדותה עם החלטותיה התעסוקתיות. אחד הגורמים המשמעותיים בכינון הזהות הפרופסיונאלית של הקצינה הדתית מול החברה הדתית-לאומית הוא המשפחה, כאשר הבסיס לכל אסטרטגיות ההתמודדות של הקצינות עם הלחצים הסותרים מצד הקהילה הדתית הוא המערכת המשפחתית. לקן המשפחה בו גדלו הקצינות ולמשפחות שהקימו בעצמן השפעה עצומה על ההחלטות שלהן לאורך הקריירה הצבאית כולה. יש לשים לב כי מדובר בשני אספקטים שונים לאותה תופעה, מצד אחד הוכחת נאמנות לערכי המשפחה המתבטאת בהקמת משפחה שתהיה. מצד שני מדובר במשפחה ממצאית המחקר עולה כי הרקע המשפחתי ממנו מגיעות הקצינות והמצב המשפחתי אליו הן שואפות או שבו הן נמצאות (נשואות או רווקות) מהווה גורם משמעותי בכינון הזהות של הקצינה הדתית ובקבלת ההחלטות על אופי שירותה המקצועי. החלטות אלו מתחילות בהחלטה על הגיוס כאשר הממצאים מצביעים על כך שמרבית הקצינות מגיעות מרקע משפחתי בו נשים נוספות מהמשפחה התגייסו. חלק מהקצינות הוסיפו כי העובדה שעוד בת משפחה שרתה בצבא היוותה עבורם משענת ואסטרטגיית התמודדות משמעותית כנגד ההתנגדות הבסיסית של הקהילה סביבם לגיוס. מסיבה זו, ניתן לראות את החשיבות הרבה של האקט הפרטי בפריצת הדרך הקולקטיבית של ציבור הנשים במגזר הדתי-לאומי. התמיכה ההדדית והעברת שרביט השירות בצה"ל בתוך המשפחה מאפשרת לקצינות לעמוד בחוסן מול המורכבויות והקונפליקטים הרבים שמייצר השירות בצה"ל.

הממצאים בפרק שלעיל העלו כי אחד המוקדים המרכזיים להתנגדות לגיוס הנשים נשען גם הוא על ערך המשפחתיות – החשש שאישה שהתגייסה לצבא תתקשה במציאת בן זוג בעתיד. מהמחקר

עולה כי למצב הזוגי של הקצינות אכן תפקיד מכריע בהחלטות הפרופסיונליות שלהן. קצינות רבות מספרות כי עצם הימצאותן בזוגיות אפשרה להם להמשיך בקריירה הצבאית. מנגד, קצינות רווקות מספרות שלהחלטה שלהן להמשיך לקצונה ללא זוגיות השפעה קריטית על היכולת שלהן להתחתן. ניתן לשמוע זאת מדבריהן של שרה ומעיין:

"בחברה הדתית שמו עליי תווית. כאילו בגלל שאני בצבא

אני פחות דתייה. אני בת 30, רווקה. ולא פעם פסלו אותי

[בשידוכים] בגלל שאני בצבא."

"העובדה שהיה לי פשוט להחליט לצאת לקורס קצינים

היא שידעתי כבר מגיל צעיר עם מי אני מתחתנת, והוא

מצידו תמך בי לאורך כל הדרך. אני יודעת שחברות

רווקות שלי בצבא, שהיו בצמתים בדיוק כמוני, בחרו

לעזוב את הצבא – מחשש של מה יגידו ויזהו יפגע להן

בשידוכים.. יש תווית על קצינות דתיות, וברור לי שאם

לא הייתי נשואה, הייתי בוחרת אחרת במהלך הקריירה

הצבאית שלי."

נראה, אם כן, כי יש השפעה גדולה של המצב הזוגי של הקצינה על אופן קבלת ההחלטות שלה, ומאידך לקצינות רווקות השפעה גדולה של קבלת ההחלטות הפרופסיונליות על היתכנות זוגית עתידית. העובדה כי למצב הזוגי של הקצינות יש השלכות קונקרטיות על החלטותיהן הפרופסיונליות ממחישה, מצד אחד, את עומק ההתנגדות של החברה הדתית לגיוס הנשים, ומאידך את החשיבות הרבה שמייחסות הקצינות לתמיכה המשפחתית בהחלטותיהן. עדותן של הקצינות בנושא מעלה את הנושא הטעון של התפישות המגדריות בקרב הציבור הדתי. מהממצאים נראה כי לעתים נתפשות הנשים כבנות הדורשות השגחה של גבר (אב או בעל). כאמירה זהירה, אפשר לומר שניתן לראות בתופעה לעיל היבט של "חפצון" ה קצינות. מדברי הקצינות עולה כי מידת הצלחתה של הקצינה נקבעת על בסיס נתונים חיצוניים של נישואין ומידת ההיענות לנורמות הקהילה הדתית בנושא המשפחתי ולא על פי ערכה המקצועי. יתרה מכך, ללא גבר "משגיח" להשיגיה של האישה בתחום המקצועי אין משמעות. ייתכן ודווקא הידבקות הקצינות לנורמות ההחפצה הללו וההישענות על הגורם המשפחתי מחזק את תופעת החפצון ומאפשר את קיומה.

פרקטיקות ההתמודדות של קצינות דתיות משתנות באופן מהותי ברגע שהן נישאות. בראיונות עלה כי הנישואים נתנו לקצינות את העמידה מול הביקורת הציבורית של החברה הדתית. קצינות רבות ציינו שברגע שהתחתנו, היה להן פשוט יותר להתמודד עם ההתנגדות מצד החברה הדתית, שכן חלק מהותי מאותה התנגדות היא החשש שהקצינות לא יתחתנו. מאידך גיסא, ניתן לראות שהקצינות הרווקות אכן מציינות שעצם השירות שלהן מקשה עליהן במציאת בן זוג. כלומר, יש כאן תהליך של היזון חוזר – הקהילה הדתית מתנגדת לגיוס בגלל חשש הנישואין, כאשר בפועל ההתנגדות יוצרת מצב בו הבנות אכן מתקשות להתחתן לאחר שבחרו לצאת נגד הזרם המרכזי ששולל את הגיוס. הקצינות לכודות במעין מעגל קסמים שמזין את עצמו ומקבע את הסטיגמות

החברתיות איתן הן מתמודדות. ההתנגדות בגלל חשש הנישואין יוצר בעקיפין את הלגיטימציה לשלילת זוגיות עם הקצינות.

הערך המשפחתי משפיע לא רק בבחירה על הקריירה הצבאית ככלל, אלא גם בבחירה בתפקידים ספציפיים. הקצינות הדתיות שהקימו משפחות והפכו לאמהות במהלך שירותן מספרות כי המשפחה הופכת להיות גורם מרכזי בבחירות הפרופסיונאליות שלהן. מהממצאים עולה כי ככל שעולות הדרגות, קשה יותר לקצינות למצוא תפקידי ליבה שמאפשרים במקביל לתפקד כאם. תופעה שתואמת למחקרים הרבים בתחום תעסוקת נשים בתפקידים בכירים בארגונים. הקצינות, לדבריהן, בוחרות בתפקידים שיתאימו לאור ח החיים המשפחתי שלהם גם אם משמעות הבחירה היא וויתור על קידום בשלבי הדרגות. חלק מן הקצינות ביקשו להבהיר שמבחינתן השירות הצבאי והמשפחה נמצאים במקום שווה, אך בפועל הן בחרו בתפקידים שמאפשרים גם שעות אמהות. חשוב לציין כי הסיטואציה אינה ייחודית לקצינות הדתיות, ומשקפת מצב שכיח לכל הנשים בשוק העבודה, כולל קצינות בצה"ל, אך לקצינות הדתיות יש מאפיינים ייחודיים בנושא שאפרט בהמשך.

אף על פי שמרבית הקצינות הציגו סדר עדיפויות בו המשפחה קודמת לצבא נשמע מדבריהן כי היו שמחות להתברג לתפקידי ליבה שיאפשרו להן שירות משמעותי עם שילוב של חיי משפחה. כך עולה גם מעדותה של אורית :

"מבחינת התפקוד ושעות העבודה – ברגע שנולדו הילדים שלי עברתי לשעות נוחות יותר.. אבל זה בא על חשבון ויתור בתפקיד. התפקידים הטובים מצריכים שעות עבודה פסיכיות. כשבחנתי תפקידים בסבב הקודם, גיליתי שזה אחד מהשניים: או שלוקחים תפקיד מעניין וטוב ומוותרים על האמהות או שמוותרים בתפקיד. בתפקידי ליבה נדיר מאוד למצוא נשים. אי אפשר לצאת לפני 8 בערב מהמשרד וגם לקבל תפקיד טוב... בסוף מצאתי תפקיד שמחייב הרבה ניסיון, אבל הוא לא פופולרי ולכן הסכימו לבוא לקראתי בשעות. כשזה משפחה מול קריירה – תמיד הבחירה הראשונה שלי תהיה משפחה."

אם כן, שיקולים פרופסיונאליים על בסיס משפחתי הוא נושא מגדרי כללי שמאפיין גם קצינות חילוניות ואינו נחלתם הבלעדית של הקצינות הדתיות. כאשר בדקתי מול הקצינות את הסוגייה הזו התגלתה תופעה מעניינת. הקצינות סיפרו שאכן קיימים שיקולים משפחתיים בקרב קצינות חילוניות, ובעצם אין הבדל של ממש באופי השיקולים, אך קיים הבדל מהותי בגיל ובדרגה בו שיקולים משפחתיים אלו רלוונטיים עבור הקצינות החילוניות. בחברה הדתית-לאומית נהוג להתחתן בגילאים מוקדמים של שנות ה-20 המוקדמות של הנערות. הקצינות איתם שוחחתי התחתנו בגילאי 22-24. נישואין בגיל צעיר זה אינם אופייניים לחברה החילונית ולכן הקצינות מספרות כי הן מתמודדות עם אותן החלטות בגיל צעיר יותר, כפי שמספרת מעיין :

"אין כמעט תופעה כזו של קצינות חילוניות בדרגה שלי [רב סרן]
עם ילדים... זו תופעה ייחודית שלנו כדתיות.. לא מזמן התחתנה
קצינה מקבילה אליי – אבל אני נשואה כבר 8 שנים! ולי יש כבר
שני ילדים ואחד בדרך! זה הבדל מאוד משמעותי. אנחנו
(הקצינות הדתיות) נדרשות לוותר על תפקידים וקידום מוקדם
יותר מקצינות חילוניות."

נראה, אם כן, שכבר בגיל צעיר, בתחילת שנות העשרים של הקצינות, הן מתמודדות עם שאלות
ואתגרים לא פשוטים בתחום של סדר העדיפויות ביו קריירה ומשפחה. אתגרים שקצינה חילונית
תתמודד איתן כעשור מאוחר יותר כאשר אישיותה ו הקריירה הצבאית שלה כבר מגובשת
ומבוססת דיה. הקצינות בוחרות בחירה אמיצה כפולה, שכן פעם אחת הן מתמודדות עם הבחירה
בקריירה תובענית בסביבה גברית לעתים, תוך וויתורים כואבים בתחום המשפחתי, ופעם השנייה
הן נאלצות להתמודד עם הסוגייה כבר מגיל צעיר ובדרגת פיקוד נמוכה יחסית.

ספירה שניה – כינון זהות מול החברה הארגונית-צבאית

הזירה השנייה בה חוות הקצינות קונפליקט זהותי מול החברה הצבאית, המעגל הארגוני אליו
משתייכות הקצינות כארגון וכמקום עבודה. כינון הזהות בספירה הארגונית-צבאית כוללת בתוכה
את ההתמודדות עם הקונפליקטים הזהותיים של הקצינות הן בהיבט המגדרי כנשים בתוך
מערכת גברית והן בהיבט הדתי כמיעוט דתי בתוך מערכת שרוב ה סובייקטים שבה חילונים.
מעגלי ההתמודדות בספירה זו סובבים בעיקר סביב הזהות הפרופסיונאלית-מעמדית והמגדרית
של הקצינות.

במחקר שיצא בשנת 1977 הטביעה החוקרת קאנטר את אחד המונחים המרכזיים בתחום
התעסוקה הנשית – "Tokenism". על פי קאנטר, כאשר בתוך ארגון קיימת הטיה מספרית בין
קבוצות, מופעלים על הקבוצה הקטנה יותר לחצים ומגבלות רבים. ככל שהקבוצה קטנה יותר, כך
ביחס הפוך יופעלו הלחצים בעוצמות גדולות יותר. בקבוצות לא מאוזנות באופן קיצוני קבוצת
המיעוט הופכת ל"סמל" (token) המייצג את הקבוצה כולה. המונח Tokenism משמעו, אם כן,
מיעוט סמלי. חוסר האיזון המספרי בין הקבוצות בארגון יוצר הטיית תפיסתיות וסטראוטיפים
שמציבים מכשולים בפני הצלחת קבוצת המיעוט.

הקונפליקט הזהותי של הקצינות הדתיות בספירה הארגונית צבאית הוא מורכב במיוחד, כיוון
שהן במיעוט כפול: בפעם הראשונה הן חלק ממיעוט נשי בסביבה ארגונית גברית, ובפעם השנייה
הן חלק ממיעוט דתי בחברה חילונית. כמו כן, בתוך כל קבוצת מיעוט שכזו הקצינות הדתיות הן
מיעוט נוסף, מיעוט דתי בקרב קבוצת המיעוט הנשי ומיעוט נשי בקרב קבוצת המיעוט הדתית.

כינון הזהות מול החברה הארגונית-צבאית נבנה, אם כן, בשני מישורים, המישור הראשון הוא
Tokenism מגדרי שמתייחס לכינון הזהות של הקצינות כמיעוט נשי בארגון גברי. המישור השני

של כינון הזהות מול החברה הארגונית-צבאית הוא Tokenism דתי שמתייחס לכינון הזהות של הקצינות כמיעוט דתי בארגון חילוני במהותו.

Tokenism מגדרי

על-פי תיאוריית ה-Tokenism של קאנטר, נשים שמגיעות לתפקידים בכירים בארגונים נבחנות באופן תמידי: מצד אחד, הן נדרשות להיות חלק בלתי נפרד מקבוצת הרוב, אך במקביל, עליהן להפגין מודעות להבדלים התרבותיים מגדריים הללו תוך הסתרת השונות שלהן. הן צריכות להצטיין, אך במקביל לדאוג לכך שהגברים סביבם לא ירגישו מאויימים. אסטרטגיית ההתמודדות של נשים אלו תהיה חתירה בלתי מתפשרת למצוינות ורצון להיות "הכי טובות" בכל תחום בו הן נבחנות (Kanter, 1977, 1981).

מממצאי המחקר עולה כי הקצינות הדתיות אכן נמצאות במצב תמידי של הוכחת מצוינות. ע-ל-פי עדותן של קצינות רבות יש בהן צורך פנימי "להוכיח את עצמן" ולהיות הכי טובות בכל נושא או מבחן. מהממצאים נדמה כי הקצינות מאמצות את החתירה למצוינות כאסטרטגיית התמודדות כמיעוט מגדרי מול הקולגות הגברים. חשוב לציין כי בראיונות הן מציינות כי תחושת הרצון להצטיין אינה אופיינית רק לנשים דתיות, אלא לנשים בכלל במסגרת הארגונית הצבאית. כפי שעולה מעדותה של כנרת:

"בפגישות עם בכירים אני מרגישה את המבטים השונים. באופן כללי, אישה בצבא נמצאת כל הזמן במצב של חובת ההוכחה שהיא טובה ומוכשרת. תמיד לפני פגישות אני מרגישה שאני צריכה להתכונן יותר. כאישה, אין לי פריבילגיה לא לדעת תשובות לשאלות בשיבות ודיונים. לכן לדעתי גם החזקתי את החיילים שלי יותר קצר. כל הזמן אני צריכה להיות בשליטה ולראות שהכל דופק כמו שעון... שלא יגידו היא פישלה כי היא אישה."

הקצינות, כפי שעולה מעדויותיהן, מגיעות להישגים גבוהים בכל תחומי הקצונה, החל מציוני הסוציומטרי דרך תעודות הצטיינות במהלך קורסים. הצורך התמידי להוכיח את עצמן מביא את הקצינות הדתיות להתמסרות טוטאלית לתפקידן. למרות ההתמסרות נראה כי כאשר נכנסים שיקולים נוספים לעולמן של הקצינות, כגון ילדים ומשפחה הן מקבלות "כתף קרה" מהממסד הצבאי. מירי מספרת:

"בכל התחום של 'קצינה מול קצינים גברים' היה לי קשה מאוד. הרגשתי שאני חייבת לזרוק מאחור את עצמי ולהיות הכי גבר גבר". אגב, תמיד קיבלתי בסוציומטרי מקום ראשון בפקוד. ניסיתי להיות הכי שווה בין שווים. שאף אחד לא ירגיש שאני אישה או דתייה. אבל שילמתי על זה. כשהתחתנתי הכל השתנה. הייתי בהריון וכבר לא יכולתי לקרוע את עצמי, התחלתי להסתכל על השעון ולחזור הביתה קצת יותר מוקדם, ופתאום קצינים שלפני שנה נתנו לי 'מצטיין' התחילו להרים גבות. בצבא חייבים להיות 'יורקוהוליק'. אין גבולות. וברגע שהתחלתי להציב את

הגבולות התחילו המבטים... זה קשור, אגב, לכל הנשים בצבא
ולא רק לנשים דתיות".

אם כן, נראה כי הקצינות נמדדות כל העת, וצריכות להוכיח את עצמן כל הזמן. אסטרטגיית ההתמודדות שלהן כסמל וכ- TOKEN מחייבת אותן להצטיינות תמידית ולבחינה תמידית מצד עמיתיהן הגברים. אלו מצידם אינם שומרים לקצינות 'חסד נעורים' ודורשים מהקצינות את אותו מוסר עבודה גבוה גם כאשר נכנסת לתמונה משפחה. מן הממצאים עולה כי אחד הקונפליקטים הסותרים הבולטים ביותר עבור הקצינות הוא המאבק הפנימי שלהן בין ההצטיינות וחובת ההוכחה המקצועית שהן חשות מול הרצון והצורך להשקיע במשפחות שלהן. אספקט זה של התנגשות בערכי המשפחה עולה גם בהקשר המגדרי במעגל הזהות המקצועי של הקצינות, ולא רק כחלק ממעגל הבניית הזהות מול החברה הדתית. בהקשר המקצועי מוצאות עצמן הקצינות בסיטואציה בה הן נקרעות בין הרצון להיות סמל עבור הקהילה ולהגיע לשלמות מקצועית לבין האמהות אשר נתפסת כמימוש ייעודן כנשים דתיות וכחברות קהילה ששמה דגש על ערכי המשפחה. כאמור, בהיבטים מגדריים רבים עולמן של הקצינות הדתיות והקונפליקטים איתן הן מתמודדות דומים לקונפליקטים של הקצינות בצה"ל בכלל. יחד עם זאת, חשוב לציין ולהדגיש כי לאור המאפיינים הייחודיים של הרקע ממנו צומחות הקצינות הדתיות קיימת הקצנה רבה ועוצמתית של הלחצים הסותרים בהם עומדות הקצינות. מאפיינים אלו כוללים, כאמור, נישואין בגיל צעיר, אחוז ילודה גבוה מהממוצע ויחס מתנגד מבססו של הקהילה אליה הן משתייכות.

לסביבת העבודה הצבאית מאפיינים ייחודיים שלא קיימים במרבית הארגונים במשק. מאפיינים אלו יוצרות לחץ נוסף על הקצינות הדתיות שנמצאות בתווך שבין החתירה למצוינות להורות. סביבת העבודה הצבאית היא סביבה דינמית שפועלת במשך כל שעות היממה. האספקט של בטחון המדינה ושל תנאי התעסוקה בתנאי פנימיה יוצרים סיטואציה של עבודה אינטנסיבית בשעות לא שגרתיות. מהממצאים עולה שלעיתים קרובות דרישות הארגון הם לכמות שעות ולא בהכרח למדידת הספקים. הקצינות מתבקשות לעמוד בסטנדרט השעות שהתקבע על אף שלא תמיד מדובר במדידה של הספק אלא בעיקר של שעות נוכחות, כפי שעולה מדבריה של שרה:

"בתפקיד הקודם שלי הייתי בתפקיד מבצע ובמשרת אם. הרגשתי

שכל הזמן מסתכלים עלי בעין לא טובה. זה מקום שהקצינים

עובדים בו עד 21:00-22:00 בלילה ואני עבדתי עד 18:00. מבחינתי

נתתי את כולי בשעות שהייתי – ועשיתי את העבודה על הצד הטוב

ביותר. אבל החברה הצבאית מודדת על-פי נוכחות ולא על-פי ביצוע.

ובטפסי ההערכה זה תמיד היה בולט שקיבלתי ציונים נמוכים. זה

מתסכל. עבדתי קשה בטירוף. ויתרתי על המשפחה שלי. ובסוף עוד

מרימים לי גבה. כולם סביבי היו גברים ולא היה לי עם מי לדבר...

זה עולם מושגים כל-כך שונה"

אספקט נוסף של ההשפעה המגדרית על אופי השירות וכינון הזהות של הקצינות בכלל והקצינות הדתיות בפרט הוא תקרת הזכוכית הנמוכה שקיימת עבור נשים בצה"ל. חלק מהמאבק על מקומן

המקצועי של הקצינות הוא אפשרויות הקידום שהולכות ומצטמצמות עם העליה בסולם הדרגות. השילוב עם התפיסה הארגונית לפיה הן משקיעות וזמינות פחות מעמיתיהן הגברים יוצר מצב בו דה פקטו קיימים תפקידים "נשיים" יותר. אספקט מעניין שעלה מתוך הממצאים הוא שגם תפקידים שמלכתחילה לא היו "נשיים" הפכו לכאלה כאשר נשים נכנסו אליהם, כפי שמוסיפה שרה:

"במהלך השנים עשיתי תפקידים שהיו סגורים בפני נשים בכלל, ובטח שבפני נשים דתיות. לא עשיתי את זה בהנפת דגל. במקרה התגלגלתי לשם. עשיתי תפקיד שבמקור היה של מ"פ קרביים. הייתי מהנשים הראשונות בתפקיד הזה. היום, אגב, זה נחשב תפקיד נשי לגמרי."

על תהליך הפמיניזציה והירידה ביוקרה של עיסוקים שונים כשנשים מתחילות למלא אותן, נכתב רבות בעשורים האחרונים. האספקט המעניין בסיטואציה הצה"לית הוא שמדובר בארגון גברי מאוד מראשיתו, ולכן לתהליך המגדור של התפקידים השונים חשיבות רבה במובן של פריצת הדרך שהקצינות עושות כנשים בארגון גברי. בעצם כניסתן לתפקידים גבריים עושות הקצינות פמיניזציה של הארגון הצבאי. מאידך, פריצת הדרך הופכת לטרי וויאלית ברגע שנעשתה וכשהתפקיד הופך ל"נשי". באופן אבסורדי דווקא תהליך הפמיניזציה עלול לרדד את ההישג שבפריצת הדרך. היווצרות התפקידים ה"נשיים" יוצר מצב בו לעתים שיבוץ הקצינות נעשה רק עקב היותן נשים. במקרים קיצוניים מסויימים מדובר על פי עדות הקצינות אף בתפקידים יעודיים לקצינות דתיות בלבד. לדוגמא, תפקידים באגף הגיור של חיל החינוך שמצריכים ידע מקדים בעולם ההלכה והיהדות. מהממצאים עולה כי במקרים אלו הקצינות לא אוהבות את השיבוץ על סמך השתייכות מגדרית שאינה מתבססת על הישגים מקצועיים. מדובר בהתנגשות בין הרצון של הקצינות להצטיין ולבלוט בגלל הישגים מקצועיים לבין הצרכים הארגוניים צבאיים שמשבצים את הקצינות לתפקידים מסווגים מגדרית ודתית ללא קשר להישגים פרופסיונאליים. רחלי מוסיפה:

"את התפקיד הנוכחי שלי קיבלתי ללא ספק בגלל שאני קצינה דתיה. היינו בצוות בקורס קצינים 20 בנות ורק 2 דתיות. לתקן שלי היו צריכים שתי בנות דתיות, כך שלא השאירו לי ברירות. בעצם בכלל לא שאלו אותי והשיבוץ היה רק על בסיס זה שאני דתיה. לא מקצועי ולא כלום. למזלי זה תפקיד שרציתי בלי קשר. אבל הקצינה המקבילה אלי מאוד כעסה. זה בכלל לא היה כיוון הקידום שלה, והיא ממש לא רצתה את התפקיד. כמובן שלא השאירו לה ברירות"

"לא רוצה שיעדיפו אותי בגלל אלא בזכות. בזכות המקצועיות שלי ולא בגלל שאני דתייה. אני לא אוהבת את הלך הרוח היום בצבא שמעדיף בנות דתיות בגלל שהן דתיות ולא בגלל כישורים."

אמנם מהממצאים עולה כי הקצינות הדתיות לא מרגישות שנסגרות בפניהן דלתות בשל היותן דתיות, אך כפי שעלה מעדותה של רחלי ומעדויותיהן של קצינות נוספות, קיימים תקנים יעודיים לשיבוץ קצינות דתיות, ולעתים לקצינות הדתיות אין ברירה אלא לקבל תפקיד יעודי שכזה. משמעות הדבר היא שלצבא תפקיד מרכזי בקיבוע מעמדן כנשים דתיות, והוא אינו פותח בפניהן מספיק ערוצים אלטרנטיביים.

הבניית הזהות הפרופסיונאלית של הקצינות הדתיות דומה במישורים רבים גם לקצינות חילוניות, שכן הם באותה קבוצת מיעוט מודרת, אך הקצינות הדתיות חוות קונפליקט זהותי כפול וקיצוני יותר, כיוון שגם בתוך קבוצת המיעוט הנשית הן מהוות קבוצת מיעוט. מממצאי המחקר עולה כי ההתמודדות עם נשים בעלות עולם ערכים שונה והתנהלות בסיסית שונה היו חוויה לא פשוט עבור רבות מן הקצינות הדתיות. המצב העדין בו, מצד אחד, הן שייכות לתוך קבוצת הנשים המודרת, אך, מצד שני, בתוך אותה קבוצה הן מהוות בעצמן סמל ומיעוט יוצרת קשיים רבים בקרב הקצינות. מצב ייחודי זה של מיעוט בתוך מיעוט יוצר אצל הקצינות הדתיות אסטרטגיות התמודדות שונות ומגוונות. על אסטרטגיות אלה ניתן לשמוע מעדותיהן של ריקי ומירי:

"החברות הדתיות שלי בצבא היו אוזן קשבת – מבחינתי זה שהתגייסתי עם קבוצה של בנות הפך את כל התהליך לפשוט יותר".

"דווקא הבחירה לשרת בתפקיד קרבי מוקף בגברים הקלה עליי משמעותית. לא הייתי צריכה להתמודד עם כל הסיפור הזה של למה את מתנהגת אחרת מהקצינות האחרות וכו... הייתי קצינה אחת בין קצינים גברים כך שמלכתחילה הייתי שונה. את ה'שגעונות' של הקצינים הדתיים הקולגות שלי כבר הכירו מהקצינים הדתיים האחרים בגדוד"

מהממצאים עולה אם כן, כי אסטרטגיית התמודדות אחת בקרב הקצינות הדתיות הינה בחירה בתפקידי קצה ייחודיים בהם לא משרתות נשים כלל. הקצינות בוחרות, למעשה, להתמודד רק במישור אחד אל המיעוט שלהן – המיעוט המגדרי. בחירה זו מעניינת כיוון שהקצינות בוחרות במודע להמנע מסיטואציה של מיעוט כפול ובוחרות בדרך יצירתית להתמודד עם סיטואציית הסמל אליה הן נקלעות במהלך שירותן הצבאי. אסטרטגיה נוספת ובולטת היא הבחירה לשרת ביחד עם דתיות נוספות. מהממצאים עולה כי השירות בצמוד לקצינות דתיות נוספות הקל משמעותית על הליך ההתערות בחברה הצבאית. כמו כן, קצינות רבות שלא הקדישו מחשבה לבחירה בשירות בצמוד לקצינות דתיות נוספות מספרות כי בדיעבד זה היה מקל עליהם, וממליצות לקצינות אחרות לבחור במסלולי שירות שמאפשרים שירות במקביל לחיילות דתיות נוספות.

Tokenism דתי

האוכלוסייה הדתית-לאומית מהווה כ 10%- מכלל אזרחי ישראל וכ- 15% מהאוכלוסייה היהודית בישראל (נתוני הלמ"ס 2013). אחוזי הגיוס של הגברים בקרב הדתיים לאומיים גבוהים מאוד, ועומדים על כ 95% מתגייסים. בשנים האחרונות עולה באופן עקבי גם שיעורם של הקצינים הדתיים. בשנת 2007 לדוגמא 40% מבוגרי קורס קצינים בבה"ד 1 היו דתיים לאומיים (Yagil-Levy, 2013). עם זאת, הציבור הדתי הוא עדיין אוכלוסיית מיעוט בקרב כלל חיילי צה"ל.

בחירת הממצאים על השתלבות הקצינות הדתיות כחלק מקבוצת המיעוט הדתית בצה"ל מעלה נתונים מעניינים. בדומה לסמליות שמפתחות הקצינות בהשתייכות לקבוצת המיעוט המגדרית בצה"ל, גם פה עולה מהנתונים כי הקצינות מפתחות תסמינים של סמליות שמתבטאים, בין היתר, בחתירה למצוינות. בהשתייכות לקבוצת המיעוט המגדרית ביקשו הקצינות הדתיות הכרה במסוגלות המקצועית שלהן ולא רק הערכה על היותן נשים במסגרת גברית. בשונה מכך, נראה כי בהקשר הדתי הקצינות נאבקות למען הכרה מקצועית ולא רק הכרה והערכה בגלל המגזר אליהן הן שייכות. מהממצאים עולה כי קצינות רבות מרגישות לעתים ערפול בין ההערכה המקצועית להן זכות לבין ההערכה והמיתוג שלהן כדתיות שהתגייסו לצה"ל על אף ההתנגדות הקהילתית בה הן זוכות. כנרת מעידה על כך בדבריה:

"לפעמים אני מרגישה שבגלל שאני דתייה, מתקבלות כל מיני החלטות. הכי חזק הרגשתי את זה כשקיבלתי 'מצטיינת רמטכ"ל'. אני עדיין לא בטוחה אם זה בגלל שאני באמת טובה במה שאני עושה, או שפשוט נפלתי להם על משבצת נכונה... [ש]זה מצטלם טוב שאני דתיה עם כיסוי ראש וזה... זה מבאס כי אני חושבת שהעבודה שלי מדברת בעד עצמה – בלי קשר לדתיות שלי."

כאמור, ייחודן של הקצינות הדתיות הוא בכך שהן מיעוט בתוך מיעוט גם בקרב המיעוט הדתי.

בתוך קבוצת המיעוט הדתית הן מיעוט מגדרי, כפי שעולה מדבריה של רחלי:

"כאישה דתייה את מיעוט פעמיים בצבא – גם אישה וגם דתייה. סיבוך כפול. ספציפית בחיל המודיעין יש, יחסית, איזון בין נשים וגברים, אבל באופן כללי יש תחושה של מיעוט באוויר."

מממצאי המחקר עולה כי עצם היות הנשים מיעוט בתוך מיעוט יוצר סיטואציות רבות בהן מרגישות הקצינות כי עליהן להלחם על זכויות שונות, וזאת למרות שלאחר שנים רבות של שירות דתיים בצבא, התקבעו נהלים שבאים לקראת החיילים והקצינים הדתיים. על פי עדויות הקצינות הטיפול בקצינות הדתיות עדיין לוקה בחסר. קיום מנהגים דתיים מתקבל בהבנה אצל הגברים הדתיים, בעוד שהקצינות הדתיות מעידות כי עליהן להלחם על זכויות בסיסיות אלו. דוגמא בולטת שעלתה כמה פעמים במהלך הראיונות היא פרקטיקות שונות של הפרדה בין נשים לגברים. בעוד בקורסים השונים מקובל מאוד לספק לקצינים הדתיים אפשרות של מד"סים נפרדים

מגדרית, הקצינות הדתיות מספרות כי הן מוצאות את עצמן במלחמות תמידיות על האפשרות להיבחן בקבוצת בנות נפרדת מגדרית. כפי שמספרת יעל:

"מאוד היה לי חשוב שהמדס"ים בבה"ד 1 יהיו נפרדים לנשים.
בכל זאת זה ספורט וצניעות וכו'.. ודווקא זה לא היה פשוט בכלל.
לבנים הדתיים זה היה ברור מאליו שנותנים לעשות את המד"ס
בנפרד – יש להם מקצה מיוחד. ולבנות הדתיות אין! בזמנו פניתי
לרב הצבאי ולאחראי הכושר. הרב אמר שאין מספיק ביקוש
למד"ס נפרד לנשים, ושהוא צריך לבחור את המלחמות שלו –
שהוא לא יכול ולא רוצה להקדיש לזה מאמץ. זה ממש הכעיס
אותי."

עדותה של יעל מדגישה את השוקת בפניה עומדות הקצינות הדתיות כמיעוט כפול. מחד, הנהלים הקיימים בצה"ל מאפשרים אורח חיים התואם את רוח ההלכה כמו הפרדה מגדרית כאשר נדרש. מאידך, כאשר הקצינות הדתיות מבקשות את אותה הכרה הן נתקלות בחומה של אדישות הן מצד הסביבה החילונית והן מצד הסביבה הדתית בדמות הרבנות הצבאית. מהממצאים עולה כי לעתים רבות בוחרים ברבנות הצבאית לא להתמודד עם בקשות שונות של הקצינות הדתיות שנמצאות תחת מנדט הרבנות. הקצינות אמנם משתייכות לקבוצת הקצינים הדתיים, אך בפועל גם בתוך הקבוצה הזו יש להן מאפיינים ייחודיים. כקבוצת מיעוט בתוך קבוצת מיעוט לעתים רבות נתפסת העזרה לקצינות בתחומי הדת השונים כ'בזבוז' משאבים' שכן מדובר בקבוצה קטנה מספרית. ניתן היה לחשוב כי המדיניות הרשמית של צה"ל בדבר עידוד הגיוס של נשים דתיות תקל את המצב, אך מעדויות הקצינות נדמה כי לרוב לא כך הדבר. כקבוצת מיעוט כפולה חוות הקצינות קשיים רבים ומגוונים שמגיעים הן מכיוון קבוצת הרוב החילונית והן מקבוצת המיעוט הדתית-גברית.

מעגל נוסף תוך-ארגוני אשר אל מולו על הקצינות להתמודד במאבקן לקריירה צבאית, הוא הקצינים הדתיים, עימם הן באות במגע במהלך שירותן. על רקע ההתנגדות של הקהילה לגיוסן, נראה כי הן מקבלות יחס דומה גם בתוך הארגון פנימה ו המשקעים התרבותיים של הקצינים הדתיים מתפרצים במפגש הראשוני עם הקצינות הדתיות. על אף הרבדים המשותפים הרבים בין הקצינים הדתיים לקצינות הדתיות, ועל אף שהם נמצאים ומסווגים תחת אותה קבוצת מיעוט דתית בסביבה הארגונית צבאית נראה כי הנחות היסוד של החברה הדתית, לפיהם גיוס הנשים הוא אקט בעייתי, משפיעים על הקשרים שבין הקצינים לקצינות הדתיים. מהממצאים עולה כי לעתים דווקא המפגש עם קצינים דתיים היה מורכב וטעון יותר מאשר מפגש עם קצינים חילוניים. הפגישה עם קצינים דתיים לוותה אצל רבות מהקצינות הדתיות בתחושה של ביקורת גלויה או סמויה. מהממצאים עולה כי מרבית הקצינות בחרו באסטרטגיית הימנעות מעבודה משותפת עם קצינים דתיים, כלומר: במידה ויכלו, העדיפו לשרת כקולגות לקצינים חילוניים. הבחירה לעבוד עם קולגות שאל מולם הן מהוות מיעוט כפול – גם דתיה וגם אישה – מבליטה את הקושי האבסורדי מולו נתקלות הקצינות הדתיות בעת השירות עם קצינים דתיים. באופן חריג דווקא הסביבה הביתית כביכול של הקצינות הדתיות, הקצינים הדתיים, מהווים

עבור הקצינות זירת מאבק נוספת. במקום שהדמיון והמשותף בין שתי קבוצות הקצינים המשתייכות לאותה קהילה יהוו משענת ומקור לתמיכה ואמפטיה עבור הקצינות הדתיות, הם מהווים אבן נגף ומכשול. במהלך איסוף הנתונים והראיונות ניכר היה שלקצינות הדתיות ביקורת חריפה על התנהלות הקצינים הדתיים אליהן. מתוך נימת הביקורת ניתן היה לשמוע אכזבה על כך שדווקא מהקרובים והדומים להן זוכות הקצינות לכתף קרה במיוחד. אסטרטגיית הבחירה בעבודה מול קולגות חילוניים והימנעות מעבודה משותפת עם קצינים דתיים ממחישה ביתר שאת את הסיטואציה המורכבת בה נמצאות הקצינות, ובה הן מושא לביקורת קהילתית מתמדת. חשוב להוסיף, שנראה כי עיקר המתחים ממוקדים במפגש הראשוני בין הקצינים לקצינות הדתיים, כלומר לרושם ראשוני שלילי, אולם, באופן טבעי, בהמשך העבודה המשותפת הקצינות מצאו נושאים משותפים רבים עם הקצינים הדתיים. כך עולה מעדותה של כנרת:

"בחיים לא הייתי מנסה בכוונה לשרת בגדוד עם קצין דתי."

במהלך הקריירה שלי קרה הרבה שקצינים התנגדו למשוך אותי

לגדודים שלהם. בסופו של דבר הגעתי לגדוד של קצין עם ראש

פתוח שהכרתי בעבר. כמובן שהוא לא היה דתי... בדיעבד, הסתבר

לי שלפני שהגעתי כל המפקדים בגדוד עשו הצבעה אם לקבל אותי

או לא, [ואז] גיליתי שכל הקצינים הדתיים הצביעו נגד.. בסוף,

כמובן, הם החברים היותר טובים שלי, כי אין מה לעשות, יש

יותר משותף ממפריד, אבל באינסטיקט הראשוני שלהם, קצינים

דתיים תמיד יתנגדו לקצינות דתיות."

מעניין לראות כי המטען החברתי איתו מגיעים הקצינים לשירות בצה"ל משפיע עליהם בצורה כזו שעל אף ההשפעה הארגונית חברתית הצבאית-חילונית, הם נשארים עם הנחות המוצא והשיפוט של החברה הדתית כלפי הקצינות הדתיות. נראה כי שלילת השירות בצה"ל לבנות בחברה הדתית היא טאבו כל-כך עמוק שגם לאחר שנים במסגרת חילונית, ועל אף נקודות הממשק והדמיון הרבות האוכלוסייה איתה מתמודדות הקצינות הדתיות עם הקושי הרב ביותר היא דווקא בני מגזרם הדתיים.

אספקט נוסף של היחס השלילי המוטמע בקרב החברה הדתית כלפי הקצינות הדתיות מתבטא בקשר של הקצינות עם ממסד הרבנות הצבאית. הרבנות הצבאית הוקמה כזרוע שנועדה לתמוך בכל מערך הדת בצה"ל. בין היתר, בכל יחידה מוצב רב צבאי שאחד מהגדרות תפקידיו הוא לתמוך בחיילים הדתיים ביחידה (כהן, 2006). מהממצאים עולה כי מול הרבנות הצבאית חוות הקצינות את הקושי הרב ביותר. דווקא הרבנים הצבאיים שאמורים לשמש אוזן קשבת למצוקות דתיות ולעזור לחיילות בכל קשת תחומי הדת מסרבים לעזור לקצינות הדתיות, ומתייחסים אליהן פעמים רבות בזלזול. מהממצאים עולה כי מרבית הקצינות מצאו במהלך השנים אלטרנטיבות לסמכות הרבנית – חלקן בחרו להתייעץ בנושאי דת-צבא עם רבנים שלא מתוך צה"ל, אלא רבנים שדעתם נוחה יותר עם גיוס נשים דתיות לצה"ל. כמו כן, הקצינות הצעירות הוסיפו כי הן פונות לעתים רבות לתמיכה של ארגונים חיצוניים כגון "אלומה". קצינות רבות תיארו כי נטלו לעצמן את החירות הדתית הן בפסיקת ההלכה והן במלחמות עליהן הן נאלצות

להיאבק. מתיאורי הקצינות עולה כי המצב הוא כה אבסורדי שלעיתים הפנייה לרבנות הצבאית רק מזיקה לבקשתן – הן נענות בתשובות מזלזלות ומוצאות את עצמן לבד במערכה כמיעוט נשי-דתי אל מול מערכת צבאית חילונית וגברית. עדויותיהן של שרון ועופרה מוסיפות:

"בשבוע הראשון שלי בצבא הייתה שיחה עם רב צבאי ושאלתי
המון שאלות – כשרות וכאלה... הרב ענה בנושאלנטיות: 'אם את
באמת דתיה מה את עושה פה בצבא?'. מאז לא התעסקתי עם
רבנים צבאיים. אני פוסקת לעצמי."

"יש לי חוויות לא טובות עם הממסד הרבני בצבא. היה לי מאוד
קשה כחיילת בסדיר, למרות שאני יודעת שבשנים האחרונות
נעשים שינויים. בזמנו הרגשתי שמאוד הולכים לקראת החיילים
הדתיים ואת הבנות שוכחים. הבנות הדתיות צריכות לפלס לעצמן
את הדרך. אני ממש זוכרת שהייתי מגיעה אל הרב, והוא אפילו
לא היה מתייחס אלי. הרבנים היו חרדים - לא הבינו בכלל את
הסיטואציה. כמפקדת היום אני מבינה שהבחירה בשירות צבאי
היא שלי- ולכן מתמודדת בעצמי עם הסוגיות הדתיות שלי."

ממצאי המחקר מעלים את הסוגייה הכואבת שמזקקות הקצינות – כי על אף זירות ההתמודדות הרבות איתן הן נאלצות להתמודד במסגרת הבחירה בקריירה צבאית ההתמודדות היא אינדבדואלית. הקצינות נמצאות בעמדת החרג וכמיעוט בכל עמדה אליה הן מגיעות בעת שירותן, לא די בכך ואת תהליך ההתמודדות הן נאלצות לחוות בבדידות רבה. את המפלס לבדידות הדתית ניתן למצוא באסטרטגיית הפסיקה העצמית ובדרך העצמאית בה בוחרות הקצינות לנתב לעצמן.

במהלך הראיונות עלה כי דווקא בשנים האחרונות חל שינוי בנושא. הקצינות הצעירות יותר מספרות כי בשנים האחרונות חל שינוי רב בנושא, הוקם תפקיד חדש של אישה תומכת שמשמשת כמעין רב צבאי שמטרתה לדאוג לכל הקצינות הדתיות בצה"ל. הקצינות הוסיפו כי צעד זה משמעותי ביותר בתהליך ההנגשה של צה"ל לקצינות דתיות, וכי למהלך זה יש הצלחה עצומה. עם זאת, הן מוסיפות שהן עדיין נאלצות להילחם על מקומן כחלק מהמיעוט הדתי בצה"ל. כמו כן, מהממצאים עולה כי הקמת ארגון "אלומה", שמטרתו ללוות חיילות וקצינות דתיות במהלך שירותן, מהווה נקודת ציון משמעותית עבור הקצינות הצעירות הן בהיבט של התמיכה בנושאים הלכתיים במהלך השירות (נושאים שמהם כאמור הרבנות הצבאית מתעלמת לעתים רבות), והן בהיבטים של תמיכה מול הקהילה הדתית-לאומית. ייתכן כי השינויים החלים ברבנות הצבאית יחד עם הקמתה והתבססותה של "אלומה" מצביעים על הפנמה של המערכת הצבאית והדתית כי המהפך בדמות האישה בציבור הדתי-לאומי בכלל והמהפך אותו מובילות הקצינות הדתיות בפרט מתחיל לתפוס תאוצה.

ספירה שלישית – כינון זהות מול החברה החילונית

בעוד הפרק הקודם התייחס לכינון הזהות של הקצינות אל מול הצבא כארגון, הפרק הנוכחי מתייחס לכינון הזהות ברמה הבינאישית של הקצינות אל מול הקולגות החילוניים שלהן. הקצינות הדתיות, שלחלקן זהו מפגש ראשון עם האוכלוסייה החילונית, ורובן ככולן לא עבדו קודם לכן בסביבת עבודה חילונית, מפתחות פרקטיקות ייחודיות בעת המפגש הבינאישי מול החברה החילונית. סביבת העבודה הצבאית האינטנסיבית, שכוללת לעתים קרובות שה ייה בבסיסים סגורים ועבודה במסגרת של 24 שעות כולל שבתות וחגים, יוצרת מפגש בינאישי ייחודי עם העולם החילוני והקולגות החילוניים באופן שאינו מתקיים בארגונים אחרים או במפגשים אחרים שבין חילוניים ודתיים. מהממצאים עולה כי חלק ממאפייני כינון הזהות אל מול החברה החילונית משותפים גם לקצינים הגברים הדתיים, אך חלק נכבד ממערך כינון הזהות הוא ייחודי לנשים.

פרק זה יחולק לשלושה אספקטים הקשורים באופן שבו הקצינות מתמודדות אל מול החברה החילונית של הצבא: זה הראשון נוגע לכינונה של מעין "דת אינדיבידואלית", אשר על-פיה הקצינות מקיימות את מצוות הדת באופן פרטני ואישי (שמירת שבת, כשרות וכו') בהתעלם מהממד הציבורי-חברתי של אותן מצוות והחיים הדתיים. הקצינות בוחרות במודע לוותר על המימד הציבורי של הדת וזאת על מנת לא להיתפס כגורם מאיים על סביבתן החילונית, גם אם במחיר של איבוד מימד מהותי מקיום אותן מצוות. האספקט השני נוגע לפיתוח מנגנוני "שמירה עצמית" בקרב הקצינות, על-פיו הקצינות נוקטות במגוון רחב של אמצעים על מנת לבדל בין לבין הקצינים והקצינות החילוניים מתוך מטרה לשמור על עצמן, כך על פי הגדרתן, הן מבחינת סימון זהותן והן מבחינה נפשית (למשל, בין המאפיינים של פיתוח המנגנונים הללו ניתן למצוא אימוץ של פרקטיקות לבוש דתיות כחצאית וכיסוי ראש, הקפדה על שמירת נגיעה מגברים והצהרת רשמית על היותן דתיות כבר במפגש ראשון עם גורמים חדשים בארגון). האספקט השלישי והאחרון נוגע לפיתוחה של תחושת שליחות שמלווה את הקצינות. כך, למשל, עולה מהממצאים כי אחד המניעים המרכזיים שמובילים את הקצינות בבחירה בקריירה צבאית הוא תחושת השליחות הלאומית. תחושת שליחות זו הופכת לחלק מרכזי בכינון הזהות של הקצינות – הן כפרקטיקה של התמודדות עם הקשיים השונים והן כמאפיין אל מול החברה החילונית בצבא.

דת אינדיבידואלית

*"במהלך כל השירות השתדלתי מאוד לא לבקש בקשות דתיות
מיוחדות בשבילי – הדת שלי היא שלי, ואני לא רוצה לכפות על
כולם סביבי."*

עדויות של שירה היא סממן לאחד המאפיינים הבולטים שעלו במהלך הראיונות עם הקצינות הדתיות - - הרצון לא להיתפס כגורם כפיה דתית. הקצינות הדגישו מספר רב של פעמים כי הדתיות שלהן אינה מהווה נושא ארגוני, אלא נושא אישי שלהם. הקצינות מתייחסות אל הדת

כאל נושא אינדיבידואלי, והן מנסות שישפיע כמה שפחות על הדינמיקה הארגונית מול הקוללות החילוניים. חשוב לציין כי מרכיביה של ה"דת האינדיבידואלית" אותה מייצרות הקצינות הם בד"כ פרקטיות דתיות אשר קיומם המהותי הוא חברתי-ציבורי, כגון שמירת שבת. כלומר, הקצינות לוקחות את אותן פרקטיקות דתיות, שלרוב הן בעלות ממד ציבורי בחברה הדתית, שומטות את הגורם הציבורי והופכות אותן לאינדיבידואליות. את אותן פרקטיקות שמקובלות כציבוריות הופכות הקצינות לפרקטיקות קיום במרחב הפרטי והאינדיבידואלי. זהו תהליך מעניין וניכר כי הוא משמש את הבנות כאסטרטגיית התמודדות מול החברה החילונית בארגון הצבאי. נראה כי הרצון להכרה בזכות מקצועית ולא דתית, אשר נידון בפרקים קודמים, כמו גם הרצון להוכיח את עצמן, יצר אצל הקצינות את אסטרטגיית ההתמודדות הייחודית של "דת אינדיבידואלית". בפרקים הקודמים ציינו את העובדה כי קצינות רבות בוחרות לפסוק לעצמן הלכה, אסטרטגיית התמודדות זו משתלבת היטב גם עם בניית הדת האינדיבידואלית. הסבר אפשרי נוסף לנקיטה באסטרטגייה זו הוא הרצון שלא לה יתפס כגורם מאיים. זוהי טקטיקה נשית הנובעת מצמצום המרחב אותן דורשות לעצמן נשים בשיח הציבורי (Kanter, 1980). במסגרת אסטרטגיית ההתמודדות הזו בוחרות הקצינות במודע לקיים פרקטיקות דתיות באופן שהינו בלתי נראה לסובבים אותם. כלומר, הקצינות בוחרות לקיים את הפרקטיקות הדתיות באופן כזה בו הן אינן משתפות את הסביבה החילונית. הקצינות מוותרות בעצם על הפגנת הזהות הדתית במרחב הציבורי ארגוני שלהן, וזאת אגב, בניגוד לחיילים הדתיים שבחרים לקיים את הפרקטיקות הדתיות, כגון תפילות ושמירת שבת במוצהר ובמרחב הציבורי, כפי שעולה גם ממחקרים שנעשו בתחום (ששון-לוי, 2006; Yagil-Levy, 2013).

במסגרת אותה "דת אינדיבידואלית" בה בוחרות הקצינות הדתיות ניתן לנקוב בשני סממנים מרכזיים שעולים מן הממצאים. הסממן הראשון הוא שמירת שבת. כאמור, השבת במובנה הדתי הרחב היא פרקטיקה דתית פומבית. אמנם הציוויים חלים על האדם הפרטי, אך לשבת אופי ציבורי בחברה הדתית-לאומית. אופייה הציבורי של השבת מתבטא באיסור על פעולות שונות, כגון שימוש במכשירים חשמליים, נסיעה ברכב, בישול ועוד, אשר הינן פעולות בעלות מימד של נראות ציבורית. הקצינות, שמבקשות לא להיתפס בכפייה דתית, בוחרות לנהל את השבת שלהן כלפי עצמן ללא בקשה של שינוי מצד החברה החילונית סביבן. חשוב להדגיש, כי הקצינות כולן מבהירות ששמירת השבת האינדיבידואלית עוסקת רק במקרים של חילול שבת שאינו נדרש לצורך מבצעי, כאשר חילול השבת נדרש באופן מבצעי, גם הקצינות מחללות את השבת (עוד על כך יפורט בתת הפרק השלישי שעוסק בשליחות הסימבולית).

כדי לשמור את השבת באופן אינדיבידואלי, מאמצות הקצינות מספר אסטרטגיות: זו הראשונה היא העלמת עין מחילול השבת בסביבתן. קצינות רבות סיפרו במהלך הראיונות כי זו הדרך המועדפת עליהן על מנת שלא לכפות את דתיותן על אחרים, כפי שמעידות כנרת ורחלי:

"הייתי יושבת עם חברות בבסיס ביום שישי- שהוא תמיד רגוע

יותר. כולנו פותרות תשבצים.. כשנכנסה שבת התלבשתי,

הדלקתי נרות ועזבתי את התשבץ ... וכל השאר המשיכו."

"בחמ"ל מותר לשמוע מוזיקה. וזה סופר בעייתי. מצד אחד אני לא יכולה להגיד למישהי שזה הזמן נחת שלה שתכבה את המוזיקה כי לי זה מפריע... ומצד שני- זו שבת! אז פשוט הרגלתי את עצמי לא לשמוע... להכניס מאוזן אחת ולהוציא מהשנייה.. אני זוכרת שפעם אחת היה שיר שממש אהבתי והתחלתי לזמזם לעצמי וממש ממש כעסתי על עצמי באותו רגע... אני מייצגת בכל זאת.."

אסטרטגיה נוספת בה נקטו חלק מהקצינות היא הימנעות משהייה בסיטואציה של חילול שבת, במידה ומדובר בצורך שאינו מבצעי. כלומר, הקצינות בוחרות להתרחק ולהימנע ממקומות בהם השבת אינה נשמרת בפרהסיא. כאשר הקצינות שבחרות באסטרטגיה ההימנעות נשארות בשבת בבסיס הן יעדיפו לבלות את השבת בבית הכנסת או בחברת חיללים דתיים נוספים, ולא בחדר בו מצוות השבת אינן נשמרות, כך שלא יצטרכו להעיר או לגרום למבוכה. מהממצאים ניכר כי הסיבה המרכזית לבחירה באסטרטגיה זו היא הרצון לא לבקש או להטריד את הקולגות החילוניות על-ידי צמצום נוכחותן הדתית בסביבה החילונית. דוגמא לאסטרטגיית ההימנעות ניתן לראות בדבריה של יפעת:

"שבת בבסיס הייתה חתיכת התמודדות. אני בחדר עם עוד מפקדות – וזה לא נעים לבקש ולהעיר... יש להן שבת חופשית וזה הזמן שלהן! לפעמים הייתי יוצאת מהחדר לרגע וכשרציתי לחזור שמעתי שהן כבר הספיקו להדליק מוזיקה – מצאתי את עצמי מחכה מחוץ לחדר עד צאת שבת.."

מהממצאים עולה כי חלק מועט מהקצינות נוקט גם באסטרטגיה שלישית – ההצהרה. קצינות אלה בוחרות להצהיר בפני הקולגות החילוניות מה מותר ומה אסור לעשות בשבת מתוך אמונה שהאחרונים יתחשבו בנסיבות המיוחדות ובאורח החיים הדתי של הקצינות. גם באסטרטגיה זו הדגישו הקצינות כי הן אינן דורשות או מבקשות לכפות, אלא מאמינות ברצונם הטוב של הקולגות החילוניות כפי שמעידה כנרת:

"לפני שבתות הייתי אומרת לכולם: 'אני עושה ככה וככה ולא עושה ככה וככה, אבל לא כופה עליכם כלום! תעשו מה שאתם רוצים. לי זה לא מפריע'. זה לא המקום שלי לבקש, והחיילים סביבי לא צריכים לשנות אורח חיים בגללי. מה שכן, ראיתי שהרבה פעמים אנשים התחשבו בי."

אם כן, ניתן לראות כי הקצינות הדתיות נוקטות בשלוש אסטרטגיות להתמודדות עם שמירת השבת האינדיבידואלית שלהן: התעלמות, הימנעות והצהרה. חלק מהקצינות נוקטות באסטרטגיה אחת במהלך השירות הצבאי שלהן, וחלקן משלבות מספר אסטרטגיות בהתאם לתפקידן ולסיטואציה הספציפית בה הן נתקלות.

הסממן השני המרכזי בהתהוות הדת האינדיבידואלית של הקצינות הדתיות הוא שמירת הכשרות. כעמדה עקרונית צה"ל הוא ארגון שומר כשרות, כפי שנקבע בסטטוס-קוו בימי ראשית המדינה כחלק מאסטרטגיית "צבא העם" של בן גוריון (כהן, 2006). מטבחי הבסיסים הגדולים כשרים תמיד, וגם המוצרים שמספק הצבא בבסיסים הקטנים תמיד כשרים. מממצאי המחקר עולה כי קיים פער גדול בין המדיניות הרשמית של צה"ל בנושאי כשרות לבין המצב בפועל בבסיסים. עיקר הבעיה, כפי שעולה מהממצאים, הוא בבסיסים הקטנים בהם אין מטבח מרכזי והחיילים מבשלים לעצמם. כיוון שהחיילים החילונים במרבית המקרים לא יודעים את חוקי הכשרות נתקלים החיילים הדתיים (נשים וגברים כאחד) בבעיית כשרות מהותית במטבחי בסיסים אלה. אספקט נוסף של בעיית הכשרות נעוצה במסורות הארגוניות השונות של יציאה למסעדות, אז לעתים קרובות נבחרת מסעדה שאינה כשרה. הממצאים כדי להתמודד עם כך בוחרות הקצינות הדתיות שלא לערב את הקולגות החילונים בהתמודדותן, ובחרות לקיים זאת בצורה אינדיבידואלית. אסטרטגיית ההתמודדות בסוגייה זו שונה מקצינה לקצינה – ישנן קצינות שיושבות עם הקולגות במסעדות לא כשרות כשהן לא אוכלות בפועל, ולעומתן יש קצינות שבחרות לא הגיע לאירועים מהסוג הזה. בנוגע לשמירת הכשרות במטבחי הבסיסים הקטנים עולה כי רוב מוחלט של הקצינות בוחר לא לערב בסוגייה את הקולגות ופשוט בוחרות להמנע מאכילה כליל במטבחים הללו גם במחיר של דילוגים על ארוחות וויתור על ארוחות חמות, כפי שעולה מעדויותיהן של יפעת:

"עניין הכשרות הוא נקודה קשה. רוב השירות שלי אני משרתת בבניין אזרחי די מנותק. המטבחון בבסיס לא כשר, והמרחק לחדר אוכל בבסיס הקרוב ביותר הוא חצי שעה. לא רוצה להטריד את החברה והרבה פעמים מצאתי את עצמי פשוט מוותרת על ארוחות."

מהציטוטים לעיל, ומהמחקר בכלל, עולה כי הקצינות מוכנות לשלם מחיר אישי כבר ביותר, ובלבד שלא להוות גורם מפריע וכופה. המחיר הכבד שמשלמות הקצינות מתבטא ברבדים רבים – הן מול החברה הדתית-לאומית ובין בתוך הארגון הצבאי.

פיתוח מנגנוני שמירה עצמית

המפגש הבינאישי עם הקולגות החילונים בארגון יוצר בקרב הקצינות מאפייני זהות ייחודיים כפי שהודגם בפרקים הקודמים. אחד הנושאים שחזרו פעמים רבות ובצורות מגוונות במהלך הראיונות ואיסוף הממצאים היה הצורך של הקצינות בפיתוח מנגנוני "שמירה עצמית", כפי שהן כינו זאת, מול החברה החילונית איתה הן נפגשות במהלך הקריירה הצבאית. על מנת להבין את הסיבה לפיתוח מנגנוני השמירה העצמית יש להבין את הרקע ממנו מגיעות מרבית הקצינות הדתיות, שכן החברה הדתית המסורתית שונה במובנים רבים מהחברה החילונית הכללית. החברה הדתית-לאומית בישראל מתאפיינת בקהילתיות. הציבור הדתי לאומי

הבוגר הינו שותף מלא בציבוריות הכללית הישראלית, החל מגיוס לצבא, דרך לימוד באוניברסיטאות הציבוריות וכלה בהשתלבות בתעסוקה בכל ענפי המשק השונים (כהן, 2005). למרות ההשתלבות המלאה של מבוגרי ומבוגרות המגזר, מודל הקהילות מייצר מצב בו דווקא צעירי המגזר חיים בקהילה הדתית הסגורה עד לגיוסם לצה"ל. אמנם בשונה מהקהילה החרדית, הקהילות הדתיות הלאומיות יושבות בערים חילוניות ואינן מתבדלות בערים משלהן, אך המסגרות החינוכיות – בתי הספר, הגנים ותנועות הנוער – הם מגזריים (סטופל, 2007)⁵. אם כן, הפגישה הראשונה בצה"ל עם הציבור הכללי ישראלי, ובעיקר החילוני, מעמידה את הצעירים והצעירות הדתיים בפני סיטואציה לא מוכרת. החשיפה הפתאומית לחברה מעורבת מגדרית בעלת סולם ערכים שונה חושפת את צעירי המגזר הדתי לקשיים ייחודיים כפי שחושפת יפעת:

"גדלתי ביישוב שבו בית הספר היה נפרד בין בנים לבנות, וגם תנועת הנוער. אח"כ הלכתי למכינה קדם צבאית רק של בנות, ופתאום להגיע למפגש ראשוני עם חיילים כמפקדת טירונים בחיל חינוך היה חתיכת הלם. לעבור לעולם חילוני ומאוד מאוד שונה... התגובות המיניויות, הדיבור והקללות שבחיים לא שמעתי לפני כן... בסוף מתרגלים להכל, אבל הייתי חייבת לשים לעצמי גבולות ולהזכיר לעצמי מי אני ומה אני."

מהממצאים עולה כי הצורך בקביעת גדרות וגבולות הוא חלק מאסטרטגיית הפתרונות בהן בוחרות הקצינות הדתיות. המעבר הדרסטי מהקהילות הדתיות בה התחנכו עד גיל 18 לארגון חילוני-גברי, מייצרת בקרב הבנות תחושה של מיעוט בה הן צריכות לשמור על עצמן, ולכן הן נוקטות במגוון פרקטיקות שנועדו לסמן את הגבולות התרבותיים בין לבין האחרים, כפי שיודגם להלן.

פיתוח מנגנוני השמירה העצמית בקרב הקצינות משתנה מקצינה לקצינה, אך ישנם מספר מאפיינים שחוזרים אצל מרבית הקצינות. אחת הפרקטיקות הבולטות והמפתיעות ביותר שעלו במהלך הראיונות היא הבחירה ללבוש חצאית במדים בניגוד לסטנדרט המקובל של מכנסיים בקרב הקצינות החילוניות. מהממצאים עולה כי קצינות רבות מקפידות על לבישת חצאית כסממן חיצוני להצבת גבולות. נראה כי המניע להצבת הגבולות הוא כפול: פעם אחת עבור הקצינה עצמה שמבקשת להזכיר לעצמה מהיכן היא מגיעה ומה היא השקפת עולמה, ופעם אחת עבור הסביבה החילונית איתה היא נמצאת בקשרי עבודה יומיים. אופי העבודה בצבא הוא כה אינטנסיבי שהקצינות מרגישות צורך עז להזכיר לעצמן כל העת את המסגרת המגזרית דתית אליה הן משתייכות. כלפי הקולגות החילוניות נדמה שלבישת החצאית היא פרט דומיננטי במנגנון השמירה העצמית של הקצינות הדתיות, כיוון שהבחירה דווקא בלבישת חצאית כסממן הגבול הדומיננטי ביותר אינה מקרית, אלא מדובר בסממן חיצוני אשר מבדיל באופן מיידי וישיר בין

⁵ מרבית בתי הספר היסודיים בזורם הממלכתי-דתי דוגלים בהפרדה של הכיתות על בסיס מגדרי, והתיכונים בזורם חינוכי זה נפרדים כולם באופן מגדרי לבתי ספר ייעודיים לבנות ובתי ספר ייעודיים לבנים. בתנועות הנוער סוגיית ההפרדה המגזרית משתנה מקהילה לקהילה, כאשר בחלק מן הקהילות תנועות הנוער נפרדות מגזרית לגמרי ובחלקן מתקיים עירוב בין גברים לנשים. חשוב להוסיף כי הקהילה הדתית-לאומית מעלה על נס את ערך הצניעות באופן הלבוש של נשים, ביחסים בין גברים לנשים שאינם נשואים, באיסור המגע בין גברים לנשים ובצורת הדיבור הנקייה שסולדת מניבולי פה.

הקצינות הדתיות לקולגות החילוניות ללא צורך בהסברים מילוליים. הבחירה במנגנון ויזואלי ולא מילולי משתלב היטב ברצון של הקצינות הדתיות לא להיתפס כגורם כופה, כפי שהוצג בפרקים הקודמים, אך בכל זאת מהווה אמירה ברורה כלפי עמיתיהן החילוניות. לבישת החצאית שמה קו מפריד בין הקצינות לבין הקולגות ללא צורך בהסברים או בתחושות כפיה של הקצינות ובאופן שאינו מחייב עימות מילולי ישיר עם האוכלוסייה החילונית, כפי שעולה גם מעדויותיהן של כנרת ואורית:

"מתחילת השירות שלי התעקשתי ללכת עם חצאית כל הזמן, גם על א' וגם על ב'. אני מרגישה שזו הדרך שלי להגדיר את עצמי ולשמור על המסגרת הדתית שלי. לשים גדרות וגבולות. גם ככה, באינטנסיביות של הצבא, אני מרגישה שאני בבחינה מתמדת על הדתיות שלי. מבחינתי, הדרך היחידה להתמודד עם זה היא הצבת הגבולות."

"אני חושבת שאני לא יכולה לספור יום אחד שבו לא עצרו אותי ברחוב בגלל החצאית במדים... העירו הערה, שאלו שאלה, לא בהכרח הערות רעות, אבל זה מעיק ברמות אחרות. מיד אחרי שהתחתנתי – בפעם הראשונה שהלכתי עם מדים וכיסוי ראש עצר אותי כתב של גל"צ אמר לי שהוא מחפש חיילות דתיות לראיון... הייתי בהלם. זה מושך אש החצאית במדים, זה מתייג מאד, אבל מצד שני זה המקום שבו אני רוצה להיות. אני מעדיפה שיחשבו שאני יותר דוסית ממה שאני ויזהרו, יתפסו מרחק. מעדיפה שישאלו שאלות על החצאית, מאשר שיבואו ויחבקו אותי, וזה ישים אותי במקום שבו אני לא רוצה להיות."

אחד הממצאים המעניינים שעלו מן הראיונות הוא העובדה שקצינות רבות שמקפידות ללכת עם חצאית במסגרת הקריירה הצבאית, אינן מקפידות על לבישת חצאית במסגרת הקהילתית דתית שלהן. כלומר, הצורך בפיתוח מנגנוני שמירה עצמית הוא כה חזק שהקצינות בוחרות ללכת עם חצאית על מנת לסמן את דתיותן הלכתית באופן הברור והבולט ביותר, כפי שמעידה רעות:

"אני הולכת בצבא עם חצאית, למרות שבבית אני כן הולכת עם מכנסיים... זה היה ממקום שרציתי שיידעו שאני דתייה. אני מרגישה שזה שומר עליי. שזה תמרור, ומסביר מי אני עוד לפני שאני צריכה להציג את עצמי.. כמובן שהצד השני של זה [הוא] שזה אוטומטית הופך אותך למסבירה ולנציגת הדת עלי אדמות. כל הזמן צריכה להסביר, ומצד שני להתנהג בהתאם ולא ליפול.."

באופן פרדוכסלי, ייתכן שדווקא הרצון להמנע מעימותים מילוליים, והרצון להתבלט כמה שפחות בנוכחות הדתית, יוצרות אצל הקצינות את המצב ההפוך בדיוק, בו הן בעצם מתריסות באופן שאינו משתמע לשתי פנים כי הן שונות.

בין הפרקטיקות הנוספות שנועדו לסמן סביבן גבולות הלכתיים ניתן לזהות את מנהג שמירת נגיעה מגברים⁶, מיצוב עצמי כדתיות ואימוץ פרקטיקות של תפילות במהלך היום. ממצאי המחקר עולה כי הקצינות בוחרות להמנע כליל ממגע עם גברים בעת מילוי תפקידם הצבאי. שמירת הנגיעה דומה במאפייניה ללבישת החצאית, מדובר באקט פומבי שבאופן מיידי ממצב את הקצינות כשונות. כך גם המיצוב העצמי כשחלק מן הקצינות הדגישו כי בכל פגישה עם קולגות חדשים הן מציגות את עצמן כדתיות. הקצינות הדגישו שהמיצוב כדתיות בתוספת שמירת הנגיעה ולבישת החצאית יוצרים מעטפת ששומרת עליהן ומאפשרת התייחסות שונה אליהן. בעוד שלוש הפרקטיקות האלו נועדו לסמן החוצה את הגבולות בין לבין האחרים, הרי שאימוץ פרקטיקות התפילה נועד פנימה לסמן לעצמן את הגבולות, שכן התפילות נועדו להזכיר לעצמן את המחוייבות הדתית שלהן ואת הגבולות שהן מבקשות לסגל לעצמן. קצינות רבות הצהירו כי דווקא המחוייבות לתפילות במועדן מספר פעמים ביום ביססה אצלם את המסגרת הדתית ואפשרה להן להתמודד עם המפגש מול החברה החילונית. כך מעידות הדר וכנרת:

"לקחתי על עצמי להתפלל 3 תפילות ביום. אני מרגישה שזה מייצר לי מסגרת דתית. גבולות. שלוש פעמים ביום שבהם אני נזכרת מי אני ומאיפה אני באה. גם על שמירת נגיעה אני מקפידה מאוד, לפעמים זה מגיע עד לכדי אבסורד.. הייתי מצטיינת רמטכ"ל וביקשתי שלא ילחץ לי את היד.. גבול זה גבול.."

"הדתיות שלי שומרת עליי. כיבדו יותר, והציקו לי פחות בהקשרים מיניים בגלל שאני דתייה. כל פעם מחדש אני דואגת להזכיר שאני דתייה. המשפט הראשון שלי בכל פגישה ראשונה הוא תמיד 'שלום, אני ר.ד. ואני דתייה'."

גם בהקשר זה, כמו שצויין בפרקים קודמים, בשל הבדידות הכרוכה בהתמודדות של הקצינות, רבות מציינות כי היה להן קל יותר להתמודד לו שירתו בצמוד ביחד עם קצינות דתיות נוספות. רבות מהן דווחו כי השירות במקביל לקולגה דתי או דתיה סיפק להן גם את המסגרת הדתית וגם את התמיכה הנפשית שנדרשה להן.

כפי שראינו בפרק זה חלק מן הפרקטיקות אותן מאמצות הקצינות הדתיות נושאות מאפיינים של הצבת גבולות של הקצינה כלפי עצמה, כגון אימוץ פרקטיקות של תפילה או שירות במקביל לקצינים וקצינות דתיים נוספים. עם זאת, החלק הארי של פרקטיקות השמירה העצמית הן פרקטיקות חיצוניות פומביות שנועדו לסמן את ההבדלים וליצור את הגבול הברור בין הקצינות הדתיות לקולגות החילוניות.

⁶ ההלכה היהודית אוסרת על כל מגע בין גברים לנשים שאינם נשואים או בני משפחה האחד של השני. כאמור, מדובר בפרקטיקה דתית אשר רלוונטית אך ורק למגע בין-מגדרי. באופן מעשי רמת ההקפדה של הפרקטיקה שונה מאדם לאדם, יש כאלה שילחצו יד לבני המין השני ויש כאלה שיימנעו כליל ממגע.

במבט ארגוני, ייתכן כי גידול במספר הנשים הדתיות המשרתות בצה"ל יאפשר גמישות גדולה יותר בהצבת כוח אדם מותאמת לאוכלוסיית הקצינות הדתיות. מאידך, ככל שהמסגרת הצבאית תתאים את עצמה לפרקטיקות ולמאפיינים הייחודיים של אוכלוסייה זו, תתאפשר צמיחה וגדילה במספר המתגייסות והקצינות.

שליחות

החולייה האחרונה בכינון הזהות של הקצינה הדתית מול החברה החילונית היא תחושת השליחות שמלווה את הקצינות. כאמור, החברה הדתית-לאומית מקדשת את ערך השירות הציבורי ובעיקר את ערך השירות הצבאי. מהממצאים עולה כי אחד המניעים המרכזיים שמובילים את הקצינות בבחירה בקריירה צבאית הוא תחושת השליחות הלאומית. הקצינות, כך עולה מהממצאים, מנכסות לעצמן רכיב של שליחות בו הן מהוות סמל - הן פנימה לבנות המגזר הדתי-לאומי כמובילות פריצת דרך, והן החוצה - כלפי החברה החילונית איתה הן עובדות. תחושת שליחות זו הופכת לחלק מרכזי בכינון הזהות של הקצינות - הן כפרקטיקה של התמודדות עם הקשיים השונים והן כמאפיין אל מול החברה החילונית בצבא. בניגוד לשתי האסטרטגיות הקודמות - פיתוח דת אינדיבידואלית ופרקטיקות של שמירה עצמית - השליחות היא התחושה הפנימית שמובילה את הקצינות הדתיות להתמיד בקריירה התובענית של שירות בצבא קבע תוך חתירה להצטיינות. בעוד ששתי האסטרטגיות הקודמות נעשות באופן במרחב הפרטי ובאופן אישי, אסטרטגיית השליחות מתבצעת במרחב הציבורי כשהקצינות הדתיות מתייחסות אל עצמן כאל שגרירות הדת והקהילה הדתית-לאומית בקרב החברה החילונית.

אסטרטגיית השליחות של הקצינות הדתיות מתבטאת קודם כל בתחושה שמלווה את ההחלטות שלהן, החל מההחלטה להתגייס, דרך ההחלטה להישאר בקריירה צבאית ועד החלטות יום יומיות במסגרת התפקידים השונים שלהן בצה"ל. ייתכן כי אותה שליחות עליה מדברות הקצינות היא חלק מאסטרטגיית ההתמודדות של הקצינות גם אל הביקורת הקיימת כלפיהן מהחברה הדתית-לאומית ממנה הן מגיעות. ההישענות על השליחות ותחושת חשיבות השירות בקרב הקצינות הדתיות מספקים שני פתרונות מול שתי קבוצות התמודדות: פעם אחת מול החברה הדתית כאשר השליחות מהווה משענת ערכית להחלטה הלא מקובלת להתגייס, ופעם שנייה מול החברה החילונית בארגון, אז הקצינות מייצרות הצדקה לבחירה המקצועית שלהן. ניכר כי תחושת השליחות היא זו שמובילה את הקצינות בדרכן המקצועית הצבאית כפי שעולה גם מדבריה של הדר:

"כל פעם לפני החלטה על תפקיד חדש היו לי בראש כמה מחשבות, הראשונה - אני עושה פה משהו עוצמתי - אישה דתייה בתפקיד בכיר בצבא - כמה שליחות יש כאן! התחושה הזו מובילה אותי כל בוקר כשאני מתעוררת".

האספקט הראשון ב תחושת השליחות של הקצינות הדתיות הוא נטרול פרקטיקות דתיות מצרכים של "פיקוח נפש"⁷. מהממצאים עולה כי תחושת השליחות היא כה חזקה בקרב הקצינות שאי קיומם של מצוות דתיות בהקשרים מבצעיים לא מהווה עבורם בעיה מוסרית- הלכתית- דתית כלל כפי שמספרת יעל:

*"יצא לי המון פעמים לחלל שבתות במסגרת התפקיד, אבל
באתי מוכנה עוד מראש מהמסגרת הקדם-צבאית, וכשמדובר
בהצלת חיים, זה באמת בסדר. יום כיפור אחד הייתי מפקדת
אחראית. הזעיקו אותי באמצע תפילת יום כיפור... הייתי בחמ"ל
מעל 24 שעות ברצף.. הצום נגמר ואני עדיין בבגדי חג... בכלל
לא שמתי לב שעבר החג, אבל זו בדיוק המשמעות של פיקוח
נפש."*

האספקט השני של השליחות שעלה מתוך הממצאים הוא תחושת הייצוג שמרגישות הקצינות הדתיות. מרבית הקצינות סיפרו כי הן מרגישות שהן מייצגות את המגזר הדתי לאומי כולו. במסגרת הייצוג הזה הדגישו הקצינות את החשיבות והשליחות שהן מרגישות בזמן של קיום פרקטיקות דתיות פומביות כגון הדלקת נרות, נטילת ידיים ותפילה בבית הכנסת. חשוב להדגיש שפרקטיקות אלה אינן מתנגשות עם הדת האינדיבידואלית שהצגנו בפרקים הקודמים אותה מאמצות הקצינות. כלומר, מצד אחד בוחרות הקצינות בדת אינדיבידואלית כך שלא יכפו על הקולגות החילוניים, ומצד שני מרגישות הקצינות שבעצם קיום הפרקטיקות הדתיות הן מייצגות נאמנה את המגזר הדתי לאומי אליו הן שייכות. בעיניהן, לא מדובר בכפייה של ערכים דתיים, אלא בערכים אוניברסליים. מעניין לראות את האמביוולנטיות הזו שנעה בטווח של דת אינדיבידואלית וחשש גדול מהיתפסות בכפייה דתית לבין תחושת השליחות שמובילה את הקצינות דווקא להחצנת הדת וליצירת מסורות של העברת תכנים. ייתכן והקצינות בוחרות לאמץ ולנסח לעצמן גרסה דתית שתאפשר להן להרגיש טוב עם עצמן. תחושת השליחות נותנת לקצינות "גב" אידאולוגי שמקל עליהן בהיעדר תמיכה קהילתית וחברתית מהמגזר הדתי לאומי. הקצינות נעות על הציר הזה שבין האינדיבידואל לשליחות, ומנסות לאזן בין השניים כפי שניתן לראות בעדויות הבאות של אורית ושרה:

*"בכל תפקיד שלי השתדלתי להנהיג מסורות של העברת
שיעורים לחגים או לפני שבתות. להכניס קצת תוכן ואווירה.
החברה רוב הזמן היו בנכונות לשמוע, כך שזה גם היה ממש
נחמד".*
*"אז בצבא מצאתי את עצמי מתפללת בבית הכנסת בבסיס...
נוטלת ידיים.. מדליקה נרות בשבת... הרגשתי שחשוב לי להגיד
בכל מפגש איזה רעיון ערכי, לאו דווקא דתי, אבל משהו עם
משמעות... כי למרות שאני לא אוהבת את הרעיון של זה- תכלס
את על תקן מייצג..."*

⁷ פיקוח נפש הוא מושג הלכתי-דתי שמשמעותו היא שבמקרים של הצלת נפשות, מותר, ואף חובה, לוותר על קיום מצוות הדת, כגון שמירת שבת, על מנת להציל את האדם שנמצא בסכנה. להלכה נקבע כי גם צרכים בטחוניים אשר עוסקים בהצלת אזרחים נכפפים תחת המושג פיקוח נפש (ברניסון, 1986).

אם כן, ניתן לראות כי הקצינות נעות על הציר שבין דת אינדיבידואלית לשליחות סימבולית, כאשר מחד גיסא הן מרגישות מייצגות של המגזר הדתי-לאומי ממנו הן מגיעות ומונעות על-ידי תחושת שליחות כלפי מדינת ישראל ומאידך הן משתדלות בכל מאוּדן שלא להיתפס ככופות דתית. הניעה על הציר בתווך שבין שליחות לאינדיבידואליזם מכוננת אצל הקצינות זהות ייחודית ומורכבת.

דיון ומסקנות

מחקר זה בחן את תהליך הבניית וכינון הזהות של קצינות דתיות בצה"ל מתוך הבנה כי ניתוח הקונפליקטים הזהותיים עמן מתמודדות הקצינות יאפשר את ביסוס המדיניות הצה"לית בשנים האחרונות לעידוד גיוס נשים דתיות ושילובן בתפקידי מפתח בצבא הקבע. בירור וניתוח תהליך בניית הזהות בקרב הקצינות הדתיות, כמו גם את הגורמים השונים במאפיינים הפנימיים שלהן המדרבנים אותן לשירות צבאי משמעותי וארוך, מסייע בשני מישורים. המישור הראשון הוא יישום מדיניות צה"ל לעידוד קידום נשים בכלל, ונשים דתיות בפרט, בתפקידי קצונה בכירים. המישור השני הוא מישור המאקרו והוא פתיחת המרחב הצבאי עבור הדור הצעיר של נשים דתיות, אשר משמשות כסוכנות שינוי בתוך הקהילה שלהן, ובעקבות כך אפשרות שילובם גם במסגרות האזרחיות לאחר שחרורן מצה"ל באופן שעשוי להביא לשיקום מעמדן בתוך קהילה שמרנית אשר לעיתים קרובות מגבילה את האפשרויות התעסוקתיות שלהן.

מחקר זה בחן את הקצינות הדתיות כקבוצת שוליים ומיעוט בצה"ל, הן בהיבט המגדרי והן בהיבט הדתי, ומצא כי על אף שמדובר בקבוצת מיעוט מספרית (token) היא מהווה ראש חץ לתהליך שינוי פמיניסטי בקרב הציבור הדתי בישראל אותו מובילות הקצינות. מהמחקר עולה כי בתהליך ארוך ואיטי פורצות הקצינות את חומת הסטגימות שנבנתה במשך שנים רבות על ידי מובילי הדיעה במגזר הדתי-לאומי אשר שמרה על ההגמוניה הגברית במגזר זה. הצלחותיהן הפרופסיונאליות של הקצינות, במקביל להשארותן ולדבקותן במסגרת הקהילתית דתית, ממוטטות את את הנחות היסוד עליהן הושתתו הסטגימות השונות ויוצרות במשך הזמן מודל חדש לנשיות ותעסוקה בקרב נשות המגזר הדתי. ממצא זה מוסיף לספרות המחקר שלא חקרה עד כה את הממשק והקשרים שבין הקצינות הדתיות לקהילה הדתית ואת ההשפעה של היחסים על תהליך השתלבות הנשים הדתיות בחברה האזרחית.

ואולם, דמות הקצינה הדתית טרם מוסדה במלואה. מחקר זה נעשה בעיצומו של תהליך של יציאת הנשים הדתיות מהגבולות המסורתיים אליהן שוייכו עד עתה. בשנים האחרונות הולכים וגדלים אחוזי ההתגייסות בקרב נשים דתיות לצה"ל, ודמות הקצינה הדתית הולך ומתבסס. מחקר זה מתחקה אחר תהליך כינון הזהות של הקצינות, תהליך שמהווה פריצת דרך עבור כל נשות המגזר הדתי לאומי בדרך לשיויון תעסוקתי ומגדרי. בכך מוסיף מחקר זה על ספרות המחקר הקיימת בחקר המגדר בקרב החברה הדתית לאומית.

ממצאי המחקר העלו כי זהות הקצינות נבנית סביב נקודות הממשק שבין דת, מגדר וצבא וסביב ניסיון לעצב לעצמן גרסה זהותית ייחודית, אשר תיטיב להתמודד עם הקונפליקטים הזהותיים עימן הן מתמודדות. המחקר מצא כי הקצינות מתמודדות בשלוש ספירות קונפליקטיות שונות במקביל כאשר בכל ספירה הן נוקטות באסטרטגיות התמודדות שונות. ספירת הקונפליקט הראשונה איתה מתמודדות הקצינות היא מול החברה הדתית לאומית אליה משתייכות הקצינות. המחקר מצא כי מול הלחצים הסותרים, ה- double standard והיחס המורכב של הקהילה הדתית-לאומית ניתן להבחין בשתי אסטרטגיות התמודדות מרכזיות של הקצינות הדתיות.

אסטרטגיית ההתמודדות הראשונה היא התעלמות מחיצי הביקורת של הקהילה כלפי הקצינות. לעומת האסטרטגיה השקטה של ההתעלמות, זיהה המחקר אסטרטגיית התמודדות נוספת של הדגשת הפן האידיאולוגי של ההתגייסות לצבא. נראה כי אסטרטגיה זו מטרתה לתת מענה הולם לטענה הרווחת כלפי הקצינות לפיה תפקידן בצבא יהיה 'להגיש תה'. על-ידי נתינת משקל משמעותי ל'פן האידיאולוגי' שבגיוס ולמשמעות התרומה שלהן כנשות מקצוע נותנות הקצינות מענה ופיתרון לאחד מגורמי ההתנגדות המרכזיים לגיוס. המחקר מצא כי את אסטרטגיית האידיאולוגיה ניתן לזהות כהפגנת מחאה של הקצינות כנגד הקהילה הדתית והיחס אליהן כחפץ או כ'בנות' שאינן אחראיות למעשיהן. דרך ההצלחה, הקידום לתפקידי קצונה והשירות המשמעותי בצה"ל, חושפות הקצינות את הסטנדרט הכפול לו הן זוכות מחד, ומאידך הן מפריחות את תבניות החשיבה עליהן נשענים הטיעונים כנגדן. בנוסף לשתי אסטרטגיות אלה, מצא המחקר כי מסגרת המשפחתית מהווה עבור הקצינות אסטרטגיה לתמיכה ואיזון מול הלחצים מצד הקהילה הדתית.

מהמחקר עולה כי על אף ההתנגדות הרבה לגיוס הקצינות בקרב המגזר הדתי-לאומי קיימים היום מספר ארגונים ורבנים, כמו ארגון "אלומה", אשר תומכים במתגייסות ובקצינות בתהליך הגיוס ובמהלך השירות כולו. נראה כי עידוד ותמיכה של קובעי המדיניות הצה"לית בארגונים אלה והקמתם של ארגוני תמיכה נוספים יספקו לקצינות מעטפת אלטרנטיבית לתמיכה הקהילתית שחסרה להן. ממצאי המחקר עולה כי הקצינות הצעירות, שהתגייסו תחת מטריית הליווי של "אלומה", חוות את הקונפליקטים הזהותיים, בעיקר אלו מול החברה הדתית, בצורה שונה. על פי עדות הקצינות מעטפת התמיכה היוותה עבורן אסטרטגיה משמעותית לאיזון הלחצים הסותרים. נראה כי על מתווי המדיניות לתמוך ולעודד ארגוני תמיכה כגון "אלומה" אשר מספקים את מעטפת התמיכה שמגיעה מתוך המגזר הדתי-לאומי לה זקוקות הקצינות.

המחקר מצא כי ספירת הקונפליקט השנייה איתה מתמודדות הקצינות היא סביבת העבודה הארגונית שלהם, קרי צה"ל. בספירה זו מצא המחקר כי הקצינות מתמודדות עם תופעה ייחודית של מיעוט כפול – הן כמיעוט נשי במערכת גברית והן כמיעוט דתי במערכת חילונית. בדומה למחקרים קודמים שנעשו על קבוצות מיעוט בארגונים גם תוצאות מחקר זה העלו כי האסטרטגיה המרכזית בה נקטו הקצינות הייתה חתירה למצויינות מקצועית. באשר להתמודדות הקצינות עם היותן מיעוט נשי בתוך קבוצת המיעוט של הקצינים הדתיים העלה המחקר תובנות ייחודיות באשר לבניית זהות הקצינות בתחום זה. ראשית, מהמחקר עולה כי קצינות רבות בוחרות באסטרטגייה של המנעות מעבודה עם קולגות דתיים. הקצינות בוחרות, בניגוד למצופה, לעבוד דווקא עם קולגות חילוניים איתם אין להן חיכוכים על רקע דתי. אסטרטגיית התמודדות שנייה של הקצינות היא המנעות מפנייה לרבנות הצבאית בנושאים דתיים – בנושאים הלכתיים בוחרות קצינות רבות לפנות לגורמים חוץ צבאיים או לחלופין הן בוחרות באסטרטגייה של פסיקה עצמית.

אסטרטגיות התמודדות נוספות, שעלו במהלך המחקר בספירת הקונפליקט הארגונית היו בחירה בתפקידי קצה ייחודיים בהם לא משרתות נשים כלל. באסטרטגיה זו הקצינות בוחרות, למעשה, לנטרל את מרכיב ההשוואה הדתית בין לבין קצינות אחרות ובעצם להיות קבוצת מיעוט מגדרית בלבד. אסטרטגיה נוספת ובולטת היא הבחירה לשרת ביחד עם קצינות דתיות נוספות. מהמחקר

עולה כי השירות בצמוד לקצינות דתיות נוספות הקל משמעותית על הליך ההתערות בחברה הצבאית. לאסטרטגיה זו היבט משמעותי בתכנון המדיניות הצה"לית, תשומת לב ופתיחת תפקידים המאפשרים שירות במקביל לקצינות דתיות נוספות יקלו על תהליך ההשתלבות של הקצינות בצה"ל.

ספירת הקונפליקט השלישית עימה מתמודדות הקצינות היא מול החברה החילונית. מהמחקר עולה כי המפגש הראשון של הקצינות הדתיות עם הקולגות החילוניים בתוך צה"ל אינו פשוט ומהווה אתגר עבור הקצינות. עוד עולה מן המחקר כי אחד האספקטים החשובים ביותר עבור הקצינות הוא לא להיתפס כגורם של כפייה דתית. אספקט זה יוצר אצל הקצינות אסטרטגיות מעניינות של הפיכת הדת לאינדיבידואלית. כלומר, הפיכה של ריטואלים דתיים פומביים, כמו שבת וכשרות, לריטואליים אינדיבידואליים אישיים שנעשים במרחב הפרטי. מהמחקר עולה כי הקצינות בוחרות לבטא במספר דרכים את הדת האינדיבידואלית: הימנעות, התעלמות והצהרה, אך המשותף לכולם הוא הרצון לרצות את סביבתן החילונית.

בניגוד גמור לרצון להיות גורם מפשר ולא כופה, עולה מהמחקר כי אסטרטגייה שנייה נוספת להתמודדות בספירת קונפליקט זו היא דווקא אימוץ פרקטיקות של שמירה עצמית על ידי הקצינות. הקצינות חשות צורך לקבוע גבולות שיזכירו לעצמן ולסביבה שהן משתייכות למגזר הדתי. במסגרת אסטרטגיה זו בוחרות מרבית הקצינות ללבוש חצאית, להקפיד על שמירת נגיעה ולאמץ רוטינות דתיות כגון תפילות. ניתן לראות כי קיים פער בין הרצון לא לכפות לרצון ולצורך להמשיך להיות חלק מהציבור הדתי-לאומי. בהקשר זה מעניין לראות כי אסטרטגייה שלישית מול החברה החילונית היא תחושת השליחות של הקצינות. מהמחקר עולה כי תחושה זו היא שמובילה את הקצינות בצמתי הבחירה המרכזיים בהן הן עומדות. ניכר כי תחושת השליחות יוצרת בקרב הקצינות את הנכונות להמשיך להיאבק למרות הקשיים. נראה כי חיזוק תחושת השליחות בקרב הקצינות והקלה ועזרה בקיום הפרקטיקות הדתיות, הן הפומביות והן האינדיבידואליות, יקלו ויאצו את תהליך ההשתלבות של נשים דתיות בצה"ל.

ממצאי המחקר מעלים את ה- מסקנה לפיה למרות זירות ההתמודדות הרבות איתן נאלצות הקצינות להתמודד במסגרת הבחירה בקריירה צבאית, ההתמודדות של כל קצינה היא בסופו של דבר אינדיבידואלית. לא זאת בלבד ש הקצינות נמצאות בעמדת ה- "אחר" החריג בכל עמדה אליה הן מגיעות בעת שירותן, אלא ש את תהליך ההתמ ודדות הן נאלצות לחוות בבדידות רבה וללא תמיכה מוסדית כלשהיא. הקצינות מוכנות לשלם מחיר אישי כבד ביותר ובלבד שלא להוות גורם מפריע וכופה. המחיר הכבד שמשלמות הקצינות מתבטא ברבדים הרבים שהוצגו לעיל – הן מול החברה הדתית-לאומית ובין בתוך הארגון הצבאי. על מנת לעודד את מדיניות השירות של הקצינות הדתיות על קובעי המדיניות לשים דגש רב על הפגת הבדידות של הקצינות על ידי טיפול נקודתי בכל אחת מספירות ההתמודדות של הקצינות שפורטו לעיל. כמו כן, חיזוק תחושת השליחות בקרב הקצינות ומיצובם כפורצות דרך ומובילות דיעה בקרב נשות הציבור הדתי לאומי בישראל יבסס את עידוד הגיוס של נשים דתיות בעתיד ושילובן בהמשך בכל שדירת החיים האזרחיים בישראל.

עם זאת, מחקר זה לא חף ממגבלות. כאמור, מחקר זה התבצע בעיצומו של תהליך התווית מדיניות לעידוד גיוס נשים דתיות לצבא קבע. כבר במהלך ביצוע הראיונות ניכר היה כי קיימים הבדלים מסויימים בתחושות ובניסיון של הקצינות הוותיקות אל מול הקצינות הצעירות. מחקר עתידי צריך להתמקד בקצינות הצעירות ובכינון הזהות שלהן לנוכח הקונפליקטים הזהותיים עימם הן מתמודדות. ייתכן ובשנים הקרובות בעקבות מדיניות צה"ל החדשה ישתנו אספקטים באסטרטגיות ההתמודדות של הקצינות ובעקבות כך גם בהליך כינון הזהות שלהן.

מחקר זה עסק בקבוצת הקצינות הדתיות כולה ללא חלוקה לחיילות, תפקידים קרביים או פקידותיים. כמו כן, המחקר בחן את הקצינות כאינדבדואליות ולא התייחס לקבוצות חיילות המתגייסות יחד כחלק מגרעין. ייתכן ומחקרים עתידיים צריכים להתמקד בחלוקה לסגמנטים ולקבוצות השונות בקרב הקצינות הדתיות, כפי שפירטתי לעיל, על מנת לקבל תמונה רחבה ומורכבת יותר של תהליכי כינון והבניית הזהות שלהן.

מחקרים קודמים עסקו בצבא ככלי למוביליות חברתית עבור קבוצות שוליים. מחקר עתידי אשר יבחן את תהליך ההשתלבות של קצינות דתיות במילואים בחיי החברה האזרחית בישראל, בין אם במגזר הציבורי ובין אם במגזר הפרטי, יוכל להוכיח, את תקפות המחקרים גם לגבי הקצינות הדתיות. כמו כן, מחקר כזה יוכיח את נחיצותה של מדיניות עידוד גיוס הנשים הדתיות לצה"ל מתוך הבנה שגיוסן מהווה פתח ופריצת דרך לשינוי פמיניסטי, תפיסתי מהותי בקרב המגזר הדתי-לאומי בישראל.

רשימה ביבליוגרפית

- אבנשפנגר, נ. (2011). "מכילות במבחן", מערכות, 436, עמ' 62-69.
- במברגר, צ. "שירות בלי רגשי נחיתות", בשבע, 17.10.2013, עמ' 8-11.
- בן אליעזר, א. (2003). "החברה הצבאית והחברה האזרחית בישראל – גילויים של אנטי מיליטריזם ונאו מיליטריזם בעידן פוסט הגמוני". בתוך מאגיד א. ובן אליעזר א. (עורכים). בשם הביטחון- סוציולוגיה של שלום ומלחמה בישראל בעידן משתנה. חיפה: אוניברסיטת חיפה.
- בן ארי, א. ולוי-שרייבר, ע. (2001). בינוי גוף, בינוי אופי ובינוי אומה: המגדר והשירות הצבאי בישראל. תרבות דמוקרטית 4-5 : 130-99.
- בר און, ד. (1999). על האחרים בתוכנו. תמורות בזהות הישראלית מנקודת ראות פסיכולוגית- חברתית. באר שבע: הוצאת הספרים של אוניברסיטת בן-גוריון.
- ברמנסון, י. (1986). (עורך), במערכה הציבורית: מתוך העיתונות, אגודת זהב הארץ, ירושלים תשמ"ו, עמ' קב.
- גירץ, ק. (1990). פרשנות של תרבויות. ירושלים: כתר.
- גירבי, א. (1996). המחיר הכפול – מעמד האשה בחברה הישראלית ושירות נשים בצה"ל. אוניברסיטת תל אביב: הוצאת רמות.
- גריסר, י. (2010). "שירות הנשים בצה"ל במבט היסטורי", בתוך אידן, א. (עורך). מגדר וצבא. תל אביב: משרד הביטחון הוצאה לאור.
- הורוביץ, ד. וליסק, מ. (1990). מצוקות באוטופיה – ישראל חברה בעומס יתר. תל אביב: עם עובד.
- הלמן, ש. (2003). "מחאה וסימון גבולות מגדריים ואתנו מעמדיים: כיצד היה השלום לסמל של זהות אתנו-מעמדית". עמ' 557-574, בתוך: מאגיד אלחאיג ואורי בן אליעזר (עורכים). בשם הביטחון- סוציולוגיה של שלום ומלחמה בישראל בעידן משתנה. חיפה: אוניברסיטת חיפה.
- הראל, ע. (2003). 'מהפכת המכילות השקטה', הארץ, 11.12.2003.
- הרצוג, ח. (1994). נשים ראליות, נשים בפוליטיקה המקומית בישראל. ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל, מס' 51.

וולמן, י. (1986). "בטחון בשם..." עמדה: לציונות דתית אקטואלית, 10, עמ' 9, ניסן תשמ"ו.

יזרעאלי, ד. (1999). "מגדור בשירות הצבאי בצה"ל". תיאוריה וביקורת, 14: 85-109.

יעקב, ב. (2002), הגורמים המשפיעים על בוגרי החנוך הממלכתי הדתי בבחירת מסלול המשך, בר אילן: רמת גן.

כהן, א. (1998). הטלית והדגל: הציונות הדתית וחזון מדינת התורה בראשית המדינה. ירושלים: יד בן צבי.

כהן, א. (2002). "שסע ישן בעידן חדש: השסע הדתי-חילוני בעידן של שלום", בתוך: בנבנישתי, מ. (עורך). הבוקר שלמחרת: עידן השלום – לא אוטופיה. ירושלים: כרמל ומכון טרומן.

כהן, ב. (2012). "מצווה במדים: השירות הצבאי והציבורהדתי-לאומי". עיונים בתקומת ישראל, כרך 22, עמ' 325-358.

כהן, י. (1982). גיוס בנות ושרות לאומי, הקיבוץ הדתי: נאמני תורה ועבודה

כהן, מ. (1995), מעבר לבגרות של בנות בחברה מורכבת: תהליך הבחירה בשירות צבאי ולאומי בקרב בנות מן האורתודוקסיה המודרנית בישראל, בר אילן: רמת גן.

לוטן, א. וורגן, י. (2007). שירות בנות דתיות בצה"ל – תמונת מצב ומדיניות מערכת החינוך, מרכז המחקר של הכנסת, ירושלים.

לוי, י. (2006). צבא אחר לישראל – מילטריזם חומרי בישראל. תל אביב: ידיעות אחרונות.

לומסקי פדר, ע. ובן ארי, א. (2004). "מעם במדים למדים שונים בעם: ניהול שונות תרבותית וחברתית בצה"ל. עמ' 255-285. בתוך: מאגיד אלחאיג ואורי בן אליעזר (עורכים). בשם הביטחון-סוציולוגיה של שלום ומלחמה בישראל בעידן משתנה. חיפה: אוניברסיטת חיפה.

לסוי, א. וריץ, י. (2001). סקר תלמידי כיתות י"ב בחינוך הממלכתי-דתי – תשנ"ט. המכון לחקר החינוך הדתי וקידומו.

מוצפי-האלר, פ. (2007). "ידע, זהות וכוח: נשים מזרחיות בישראל". בתוך: ליר, ש. (עורכת), לאחותי, פוליטיקה פמיניסטית מזרחית, עמ' 113–88. תל-אביב: בבל.

נווה, ח. (2010). "נשים וצבא", בתוך אידן, א. (עורך). מגדר וצבא. תל אביב: משרד הביטחון הוצאה לאור.

עמיטל, י. (1974). "לדרכו של החייל הדתי במלחמת הקוממיות", בתוך עמיטל, י. (עורך) *המעלות ממעמקים: דברים בסוגיות הדור על התשועות ועל המלחמות*. אלון שבות: הוצאת אגודת ישיבת הר ציון.

עמירם-כ"ץ, ש. (2010). "נשים בשירות קבע", בתוך אידן, א. (עורך). *מגדר וצבא*. תל אביב: משרד הביטחון הוצאה לאור.

פרי, י. (1999) "יחסי חברה-צבא במשבר". *מגמות* לט 375-399.

פריש, י. וסטיפל, מ. (2010). "מורה חיילת או שירות לאומי בהוראה?" בתוך רחימי מ. (עורך) *עמדות: הכיפה והכומתה, מכללת אורות ישראל, אלקנה*.

קרזי-פרסל, ת. (2011). *בין העצמה מתמשכת לטראומה עקשת: תפישות הכח של נשים אשר שרתו בעמדות קצנה ופקוד בצבא בפרספקטיבה של זמן*, עבודה לתואר שני, אוניברסיטת בר אילן: רמת גן.

קרומר נבו, מ. ברק, ע. (2006). "מחקר פעולה משתף: מערכת הרווחה מנקודת מבטם של צרכני שירותי הרווחה". *ביטחון סוציאלי* 72, עמ' 38-11.

רוסמן-סטולן, א. (2006). *צבא ודת כמערכות תובעניות: צה"ל והציונות הדתית*. רמת גן: אוניברסיטת בר אילן.

רפפורט, ע. (2004) "צבא עמך?". *עצמאות* 56- מגזין יום העצמאות של מעריב: 38-26.

רגנשברג, א.ד. (1949) "משפט הצבא בישראל", ירושלים.

שלג, י. (2000). *הדתיים החדשים: מבט עכשווי על החברה דתית בישראל*. ירושלים: כתר.

שקדי, א. (2003). *מילים המנסות לגעת. מחקר איכותני- תיאוריה ויישום*. תל אביב: רמות.

שקלאר, מ. (1988). "לא חותמים קבע", *עמדה: לציונות דתית אקטואלית*, 19, עמ' 15-14, חשוון תשמ"ח.

ששון-לוי, א. (2006). *זהויות במדים- גבריות ונשיות בצבא הישראלי*. ירושלים: מאגנס והאוניברסיטה העברית.

http://www.cbs.gov.il/reader/?Mival=cw_usr_view_SHTML&ID=312

הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, שיטות מדידה ואמידת גודלה של האוכלוסייה הדתית לאומית בישראל.

תאריך כניסה: 1.7.2013

www.aka.idf.il/yohalan/home/home.asp

אתר היוהל"ן, נתוני גיוס 2013, חיילות וקצינות דתיות לאומיות.

תאריך כניסה: 20.10.2013

Acker, J. (1990). "Hierarchies, Jobs, Bodies: A Theory of Gendered Organizations", *Gender & Society*, 4:1-23.

Acker, J. (2006). "Inequality Regimes: Gender, Class and Race in Organizations", *Gender & Society*, 20: 441:464

Benjamin, O. Bernstein, D & Motzafi-Haller, P. (2011). "Emotional politics in cleaning work: The case of Israel". *Human Relations*.

Bem, S. L. (1981). "Gender schema theory: A cognitive account of sex typing source". *Psychological Review*, 88, 354.

Berg, B. (1998). "Conducting an Interview", *Qualitative Research Methods for Social Science*, London: Viacom.

Berkovitch, N. (1997). 'Motherhood as a national mission: the construction of womanhood in the legal discourse in Israel', *Women's Studies International Forum*, 20 (5-6), 605-619.

Boyce, L. & Herd, A. (2003). "The Relationship between Gender Role Stereotypes and Requisite Military Leadership Characteristics", *Sex Roles*, 49 (7/8).

Carli, L. (1999). "Gender, Interpersonal Power and Social Influence". *Journal of Social Issues*, 55(1): 81-99.

Cohen, S.A. (2004). "Dilemmas of military service in Israel: the religious dimension". *The Toraj u-Mada Journal*, 12 ,1-23

Collins, H.(1995). "Comment on West and Fenstermaker". *Gender & Society* 9: 491-494.

Duffy, A. (1986). "Reformulating Power for Women". *Canadian Review of Sociology and Anthroppology*, 23(1), 22-46

Dunn, M. (2007). "British Army Leadership: Is it gendered?". *Woman in Management Review*, 22 (6):468-481.

Eagly, A. & Karau, S. (2002). "Role congruity theory of prejudice toward female leaders". *Psychological Review*, 109: 573-598.

Eichler, M. (1980) *The Double Standard: A Feminist Critique of Feminist Social Science*. New York: St Martin's Press.

Enloe, C. (1980). "Ethnic Soldiers: State Security in Divided Society". Athens: University Georgia Press

Foucault, M (1980). "Power/Knowledge". Translated from French by Colin Gordon. New York: Pantheon Books.

Grosz, E. (1990). "Sexual Subversions: Three French Feminists". Sydney: Allen & Unwin

Giddens, A. (1979). "Central Problems in Social Theory: Action, Structure and Contradiction in Social Analysis". Cambridge: Cambridge University press.

Hall, S. (1996). "Introduction: Who Needs Identity?", S. Hall & P. Gay (Eds), *Questions of Cultural Identity*. London: Sage ; 1-17.

Izraeli, D. 1997. 'Gendering Military Service in the Israeli Defense Force', *Israel Social Science Research*, 12, 1,

Kanter, R. (1977). *Men and Women of the Corporation*. New York: Basic Books.

Kanter, R. (1981) "Women and Structure of Organizations: Exploration in Theory and Behavior." In: Grusky O. and Miller G.A. (Ed.) *The Sociology of Organizations (2nd addition.)* New York, The Free Press. Pp.395-424.

Kimmerling, B. (1979), "Determination of the Boundaries and Frameworks of Conceptions: Two Dimensions of civil-military Relations in Israel". *Studies in Comparative International Development*, 14: 22-40.

Levy, Y. (2010). "The Clash between feminism and religion in the Israeli military: a multilayered analysis". *Social Politics: International Studies in Gender, State & Society*, 17 (2), 185-209

Levy, Y. (2013). "The Military as a Split Labor Market: The Case of Women and Religious Soldiers in the Israel Defense Forces". New York: Springer Science and Business Media

Lips, H. (1991). *Women, Men and Power*. Mountain View: CA:Mayfield

Ortner, S. (1994). "Theory in Anthropology Since the Sixties", N. Dirks, G. Eley, & S. Ortner (Eds), 'Culture / Power / History: A Reader in Contemporary Social Theory. Princeton: Princeton University Press : 372-411.

Nelson, J. (1993). "The Study of choice or the study of provisioning? Gender and the definition of economics". Chicago: University of Chicago.

Ragins, B. & Sundsturm, E. (1989), "Gender and Power in organizations: a longitudinal perspective". *Psychological Bulletin*, 105:51-88.

Reinhartz, S. (1992). *Feminist Methods in Social Research*. New-York: Oxford.

Sasson-Levy, O. & Amram-Katz, S. (2007). "Gender Integration in Israeli Officer training: Degendering and Regendering the Military". *Journal of Women in Culture and Society*, 33(1):105-133.

Sasson-Levy, O. (2011). "The Military as an Over Gendered Institution". In *Jeans, E., Knights, D. & Marin, P. (Eds). Handbook of Gender, Work and Organizations*.

Shafir, G (1998). *The Citizenship Debate*. Minneapolis: University of Minnesota Press: 1-28.

Skeggs, B. (1997). *Formation of Class and Gender: Becoming Respectable*. London:Sage.

Yoder, J. (1991) "Rethinking Tokenism: Looking Beyond Numbers". *Gender & Society*. 5(2)178-192